

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΙΟΥ

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHIOS

ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΤΟΥ **ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ** ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

REUSE OF **HAMIDIYE MOSQUE**
IN THE CASTLE OF CHIOS

ΧΙΟΣ / CHIOS 2023

ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΤΟΥ **ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ** ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

REUSE OF **HAMIDIYE MOSQUE** IN THE CASTLE OF CHIOS

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΧΙΟΥ

Ναυάρχου Νικοδήμου 1,
Άγιος Γεώργιος Κάστρο Χίου, 82 131 Χίος
τηλ. 2271044238, 2271044738, 2271044650
e-mail: efachi@culture.gr - http://efachi.gr

MINISTRY OF CULTURE
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHIOS

1 Navarchou Nikodimou str,
82 131 Chios, Greece
tel. 2271044238, 2271044738, 2271044650
e-mail: efachi@culture.gr - http://efachi.gr

ISBN: 978-960-386-564-3

ΚΕΙΜΕΝΑ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΝΤΥΠΟΥ:

Παρισιάνθη Βαλάκου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ:

Ελένη Τουτουντζή

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ:

Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου
Αρχείο Σταύρου Βασιλάκη
Αρχείο Ιωάννη Σπανού

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ /ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ:

[βιβλιοτεχνία] vivliotechnia.gr

COPYRIGHT © 2023

ΕΦΟΡΕΙΑ ΧΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

TEXT- EDITING:

Parisianthi Valakou

ENGLISH TRANSLATION:

Eleni Toutountzi

PHOTOS:

Archive of Ephorate of Antiquities of Chios
Stavros Vasilaki's archive
Ioannis Spano's archive

LAYOUT-PRINT PRODUCTION:

[βιβλιοτεχνία] vivliotechnia.gr

COPYRIGHT © 2023

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF CHIOS

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αντιγραφή ή αναδημοσίευση ολόκληρου ή μέρους αυτού του βιβλίου, με οποιαδήποτε μέθοδο και αν γίνει, χωρίς την έγγραφη συγκατάθεση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου

All right reserved. No part of this publication may be copied or reproduced in any form of by any means without written permission of the Ephorate of Antiquities of Chios

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΧΑΜΗΔΙΕ ΤΖΑΜΙ στο Κάστρο της Χίου χρονολογείται από επιγραφή στο έτος 1891/2, μία δεκαετία μετά τον καταστροφικό σεισμό που ερείπωσε την πόλη το 1881. Στα τέλη του 20ου αιώνα, παραμελημένο και εντελώς απαξιωμένο, είχε περιέλθει στην περιουσία μίας εμπορικής Τράπεζας και χρησίμευσε ως αποθήκη ηλεκτρικών ειδών ενός ιδιώτη. Η κατάστασή του ήταν θλιβερή και εντελώς ανάξια της ιστορίας του. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα τέλη της δεκαετίας του 1990 το προστάτευσε αρχικά με τον χαρακτηρισμό του ως μνημείου χρήζοντος ειδικής κρατικής προστασίας και στη συνέχεια, έπεισε την ΑΛΦΑ ΤΡΑΠΕΖΑ Α.Ε. να το δωρίσει στο ελληνικό Δημόσιο. Η διαδικασία της δωρεάς ολοκληρώθηκε το 2008, οπότε ο επόμενος πλέον στόχος της Εφορείας ήταν η αποκατάσταση του μνημείου και η ανάδειξή του μέσα στον πολεοδομικό ιστό του οικισμού του Κάστρου, όπου για χρόνια έστεκε στην αφάνεια, παραγνωρισμένο και κακοποιημένο.

Η αποκατάσταση του τεμένους Χαμηδιέ εκκίνησε σε δύσκολες εποχές για τη Χίο: διανύαμε το έτος 2015 και η Χίος βίωνε πιεστικά το προσφυγικό ζήτημα, καθώς ήταν ένα από τα νησιά του Αιγαίου που υποδέχονταν συνεχή κύματα προσφύγων από τη Συρία και μεταναστευτικές ροές, κυρίως πιστών της μουσουλμανικής θρησκείας. Τότε, η Εφορεία ανέθε-

INTRODUCTION

HAMIDIYE MOSQUE in the Castle of Chios is dated, according to an inscription, to the year 1891/2 namely a decade after the devastating earthquake that leveled the city in 1881. In the late 20th century, the neglected and dilapidated mosque had been acquired by a commercial bank and was used as an electric appliance storage room for a shopkeeper. Its state of preservation was lamentable and completely undeserving of its previous history. In the late 1990s the 3rd Ephorate of Byzantine Antiquities initially protected it by listing it as a heritage monument worthy of special state care, and later on, convinced Alpha Bank S.A. to donate it to the Greek State. The donation process was completed in 2008, at which time the next goal of the Ephorate became the restoration of the monument and its promotion within the urban fabric of the Castle settlement, in the midst of which it had stood in obscurity, dereliction and misuse for years.

The restoration of Hamidiye Mosque commenced in trying times for the island of Chios; the year was 2015, and Chios was painfully enduring the repercussions of the refugee issue, as it was one of the major Aegean Sea islands that received large numbers of both refugees from Syria and other immigrants, of mostly Muslim people. A certain part of the local populace was hostile towards the

σε απευθείας την εκπόνηση της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου στον αρχιτέκτονα μηχανικό κ. Σταύρο Βασιλάκη, με πίστωση από τους Εθνικούς Πόρους του Υπουργείου Πολιτισμού και συνεργάστηκε στενά για την ολοκλήρωσή της. Η μελέτη παρουσιάστηκε το επόμενο έτος, 2016, στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, όπου αξιολογήθηκε θετικά και η ανάληψη του έργου της αποκατάστασης ήταν πια ώριμη. Η νέα χρήση του τεμένους είχε προσδιοριστεί κατά την αποδοχή της δωρεάς του πως θα ήταν αυτή του επισκέψιμου μνημείου ή του εκθεσιακού χώρου, η δε μελέτη προέβλεπε την επανάχρηση του άλλοτε κτηρίου λατρείας ως στέγης πολιτισμού και φιλοξενίας σύγχρονων μορφών πολιτιστικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας. Όμως, το έργο και η εξεύρεση χρηματοδότησης για την υλοποίησή του φαίνονταν να γίνονται δύσκολα, λόγω της μισαλλοδοξίας προς τον χώρο λατρείας μιας άλλης θρησκείας. Μερίδα της τοπικής κοινωνίας ήταν εχθρική στους ξένους πληθυσμούς και σημειώνονταν συχνά βίαια επεισόδια μεταξύ ντόπων και των προσφύγων στον προσωρινό καταυλισμό που είχε εγκατασταθεί στην τάφρο του Κάστρου της Χίου. Παρά τις αντίξοες συνθήκες, η χρηματοδότηση εξασφαλίστηκε το έτος 2018, όταν το έργο εντάχθηκε στο Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Ειδικού Σκοπού Βορείου Αιγαίου 2017-2020 του Υπουργείου Οικονομίας και Ανάπτυξης, ως ανταπόδοση για το φορτίο που είχε επωμισθεί η Χίος στην ανθρωπιστική κρίση.

Αισθάνομαι περήφανη που ολοκληρώσαμε αυτό το έργο και μάλιστα με ιδιαίτερη επιτυχία. Τα καταφέραμε παρά

incoming strangers, and violent clashes often took place between the locals and the refugees that were housed in the makeshift refugee camp that had been formed in the moat of the Castle of Chios. It was at this time that the Ephorate directly commissioned the restoration proposal of the monument to architect Stavros Vasilakis, with funding provided by the National Resources of the Hellenic Ministry of Culture; the Ephorate also cooperated closely with the architect for the preparation of the proposal. The finished proposal was submitted the Central Archaeological Council in the same year, and received quite positive feedback; after it was accepted by the Council the stage was set for the restoration project to commence.

The new use of the mosque had already been specified from its donation to be a monument open to visitors or an exhibition space; the proposal also suggested that the old religious building would be reused to house cultural events and modern art exhibitions. The execution of the project itself, and its funding, however, proved to be quite difficult, mainly due to the prejudice and hostility towards a temple of another religion. Despite the unfavorable circumstances, the necessary funding was secured in 2018, when the project was integrated into the Special Goal Northern Aegean Development Programme 2017-2020 of the Ministry of Finance and Development, as compensation for the burden that the refugee issue imposed on the island.

I take pride in the fact that we managed to complete this project, and with

τις αντίξοες συνθήκες –καθώς μεσολάβησε η πανδημία της νόσου του κορωνοϊού Covid-19 και ζήσαμε όλοι τους περιορισμούς της στα εργοτάξια και στους χώρους εργασίας– και το Χαμηδιέ τζαμί είναι σήμερα ένα κόσμημα για τον οικισμό του Κάστρου. Φωτισμένο κατάλληλα το βράδυ, με το φως του ήλιου να διαπερνά την ημέρα τους πολύχρωμους υαλοπίνακες στους φεγγίτες του, με συντηρημένα όλα τα αυθεντικά ξύλινα στοιχεία του το θαυμάσαμε στις δύο εκθέσεις που έγιναν για τα εγκαίνιά του. Οι κάτοικοι του Κάστρου χαίρονται που το τοπόσημο της γειτονιάς τους αναδύθηκε από την απαξίωση και επανεντάχθηκε στην καθημερινή ζωή τους, ενώ οι επισκέπτες του νησιού έχουν έναν ακόμη προορισμό που ήλθε να προστεθεί στο δίκτυο των μουσειακών χώρων και των πολυχώρων πολιτισμού που ήδη λειτουργούσαν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου στον οικισμό του Κάστρου.

Όλγα Βάσση

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας

success according to general consensus. We accomplished this despite adverse circumstances –as the Covid-19 pandemic also transpired at that time – the restrictions of which we all faced both on worksites and other work areas and Hamidiye Mosque now stands as a jewel inside the Castle settlement. Properly lit at night, and with sunlight illuminating the interior through its colorful lighting windows, with all its authentic wooden elements conserved, it was the center of attention during the two exhibitions that were held for its opening. The inhabitants of the Castle are delighted that this landmark of their district was lifted from obscurity and was reintegrated into their daily life, while visitors have another destination to peruse, in addition to the network of museum and cultural spaces that were already operated by the Ephorate of Antiquities of Chios inside the Castle settlement.

Olga Vassi

Head of the Ephorate of Antiquities of Chios
Byzantine Archaeologist PhD

Εικ. 1 / Fig. 1

Αεροφωτογραφία του τεμένους Χαμηδιέ. Λήψη έτους 2018

Aerial photo of Hamidiye Mosque. 2018

Η ΧΙΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

A
A

CHIOS DURING THE OTTOMAN PERIOD

ΤΟ 1566 Η ΧΙΟΣ πέρασε από τους Γενουάτες που κατείχαν το νησί για 225 χρόνια, στους Οθωμανούς. Η αμαχητί κατάληψη της Χίου από τον Πιαλή Πασά, εξ ονόματος του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, συνετέλεσε στην παραχώρηση προνομίων στο νησί με την έκδοση ακτιναμέ από τον Σελήμ Β΄ ήδη από το 1567, που επικυρώθηκε αργότερα από τον Μουράτ Γ΄ το 1578. Ως τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, το Κάστρο της Χίου, που συνέχισε να αποτελεί το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο του νησιού, όπως και στην περίοδο της Γενουτοκρατίας, διατηρούσε την εικόνα μιας λαμπρής πολιτείας με μεγαλοπρεπή διοικητικά ανάκτορα και πολυτελή μέγαρα. Η εικόνα της τειχισμένης πολιτείας άρχισε να αλλάζει σταδιακά με την εκδίωξη των χριστιανών κατοίκων της, Ορθόδοξων και Καθολικών, μετά την αποτυχημένη κατάληψη του Κάστρου από τους στρατιώτες του Φλωρεντινού Τάγματος του Αγίου Στεφάνου, το έτος 1599. Έκτοτε και μέχρι το τέλος της εποχής της Τουρκοκρατίας στο νησί, στο Κάστρο κατοικούσαν μόνο Τούρκοι και Εβραίοι, συνθήκη που οδήγησε στη μεταβολή του δομημένου περιβάλλοντος του οικισμού. Στον ένατο τόμο του δεκάτομου χρονικού με τον τίτλο «Σεγιαχατναμέ», ενός από τους σημαντικότερους ταξιδευτές του 17^{ου} αιώνα, του Οθωμανού Εβλιγιά Τσελεπή που ήλθε στο νησί το 1671, ξεπροβάλλει η εικόνα μιας Οθωμανικής

IN 1566 THE RULE of Chios Island was relinquished from the Genoese who held the island for 225 years to the Ottomans. The peaceful surrender of Chios to Piale Pasha, in the name of Sultan Suleiman I the Magnificent, allowed the granting of several privileges to the island by an *ahidnâme* issued by Selim II already since 1567, which were also ratified by Murad III in 1578. By the end of the 16th century the Castle of Chios, which continued to be the administrative and military center of the island, as was during the period of Genoese rule, retained the image of an illustrious city with grandiose administrative palaces and luxurious mansions. This image of a fortified city gradually started to change with the expulsion of its Christian inhabitants, Greek Orthodox and Catholic, after the failed attempt of the soldiers of the Florentine Order of Saint Stephen to capture the Castle in 1599. Since that event and until the end of Ottoman rule of the island, the Castle was inhabited exclusively by Turks and Jews, which led to changes in the urban fabric of the settlement. In the 9th volume of the 10-volume-long chronicle under the title “*Seyahatnâme*” by the one of the most important 17th century travelers, namely the Ottoman Evliya Çelebi who visited the island in 1671, one encounters the image of an Ottoman town, with six mosques, three

πόλης, όπου υπήρχαν έξι τεμένη, τρία χαμάμ και έντεκα κρήνες.

Από τον Σεπτέμβριο του 1694 έως και τον Φεβρουάριο του 1695, η Χίος καταλήφθηκε από τους Βενετούς, οι οποίοι, παρά την βραχύβια παρουσία τους στο νησί, προχώρησαν σε σημαντικά έργα εκσυγχρονισμού και αναμόρφωσης των οχυρώσεων του Κάστρου. Δύο τοπογραφικά σχέδια, ένα του συνόλου της πόλης και ένα του Κάστρου, που έγιναν από βενετσιάνο μηχανικό με τη χρήση τοπογραφικών οργάνων και συνόδευαν την έκθεση ανωνύμου, γνωστή με τον τίτλο *Dell' Acquistio e del ritiro de Veneti dall' isola di Scio*, αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία για την πολεοδομική συγκρότηση στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, τόσο της εντός των τειχών πολιτείας όσο και του αστικού χώρου εκτός του Κάστρου.

Για τη Χίο ο 18^{ος} αιώνας υπήρξε αιώνας οικονομικής άνθησης. Η πρωτογενής παραγωγή του μονοπωλιακού προϊόντος της μαστίχας, αλλά και του μεταξοβάμβακα, των εσπεριδοειδών και του λαδιού, η ακμάζουσα βιοτεχνία μεταξωτών υφασμάτων, καθώς και το εμπόριο που βασιζόταν σε μια ισχυρή αστική τάξη, προσέφεραν στο νησί οικονομική άνεση και κοινωνική πρόοδο. Το κεφάλαιο αυτό της ευημερίας, ασφάλειας και πλούτου σφραγίστηκε με δραματικό τρόπο το 1822, όταν στο πλαίσιο της καταστολής των επαναστατικών κινημάτων κατά της Οθωμανικής κυριαρχίας, που είχαν ξεκινήσει από την προηγούμενη χρονιά στον ελλαδικό χώρο, άγρια στίφη ατάκτων από τη Μικρά Ασία άρχισαν να σπέρνουν τον θάνατο και τον όλεθρο στο νησί. Ο ισχυρός σεισμός του 1881 που κόστισε τη ζωή χιλιάδων ανθρώπων και σχεδόν ισοπέδωσε το κεντρικό

hammam bathhouses, and eleven water fountains.

From September 1694 up to February 1695, Chios was briefly captured by the Venetians, who, despite their short stay on the island, executed major modernization and renovation projects on the Castle fortifications. Two topographic drawings, one of the entire city, and one of the Castle, prepared by a Venetian engineer with the use of topography instruments, which accompanied the account of an unnamed author with title "*Dell' Acquistio e del ritiro de Veneti dall' isola di Scio*" provide valuable data on the urban planning of Chios, both the city within the Castle walls, and the urban fabric outside it, in the late 17th century.

The 18th century proved to be a time of growth for Chios. The primary production of the monopoly commodity of mastic, but also of silk, citrus fruit and olive oil, the rising cottage industry of silk fabrics, as well as the commercial activity based on a powerful bourgeoisie, provided the island with financial wealth and social progress. This period of prosperity, security and wealth was abruptly halted in a dramatic manner in 1822, when within the effort to suppress the revolutionary movements against Ottoman rule that already sprung up since the previous year in the region of Mainland Greece, hordes of irregular soldiers from Asia Minor, spread death and distraction on the island. The powerful 1881 earthquake that accounted for the deaths of thousands of people and almost leveled central and southern parts of the island, further impeded any recovery attempts from the tragic massacres of 1822. The earthquake caused serious damage to the

και νότιο τμήμα του νησιού, επιβράδυνε τις δύσκολες προσπάθειες ανάκαμψης από τα τραγικά γεγονότα των σφαγών. Σημαντικές καταστροφές προκλήθηκαν στις οχυρώσεις και στις κατοικίες του Κάστρου, το οποίο σταδιακά τον 19^ο αιώνα είχε απολέσει τη στρατιωτική του σημασία και ισχύ. Έτσι κατά τη μετασεισμική περίοδο, το άλλοτε κραταιό οχυρό έπαψε να αποτελεί το διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο και όλοι οι δημόσιοι θεσμοί μεταφέρθηκαν εκτός των τειχών του, γύρω από την κεντρική πλατεία της πόλης, το Κιλίτς Μειδάν.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας στο νησί της Χίου, η οποία διήρκησε 346 χρόνια, έληξε με την απελευθέρωσή του από τον ελληνικό στόλο τον Νοέμβριο του 1912.

fortifications and the houses of the Castle, which had already since the 19th century gradually started to lose its military prowess and meaning. Hence, during the post-earthquake period, the previously mighty fort ceased to be the administrative and military center, and all public services were transferred outside its walls, around the central city square, namely *Kılıç Meydan*.

The period of Ottoman rule of Chios Island, which lasted for a total of 346 years, ended with its liberation by the Greek fleet in November 1912

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΧΑΜΗΔΙΕ βρίσκεται, κοντά στο μικρό οθωμανικό στην οδό Αγίου Γεωργίου (εικ. 1), στο μικρό οθωμανικό νεκροταφείο της πλατείας του Κάστρου και σε μικρή απόσταση από το μεγαλύτερο σε διαστάσεις τέμενος του Κάστρου, το Εσκή Τζαμί, που σήμερα στεγάζει τον ενοριακό ναό του Αγίου Γεωργίου. Το Χαμηδιέ τζαμί χτίστηκε το έτος 1891/92, με χορηγία του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμήτ Β'. Τις πληροφορίες για τον χορηγό και τη χρονολογία ίδρυσης του τεμένους, τις παρέχει η μαρμαρίνη επιγραφή πάνω από τη θύρα εισόδου, στην οποία διατηρείται επίγραμμα του ποιητή Φεϊτζή, στην οθωμανική τουρκική γλώσσα, η οποία αντικατέστησε τον 16^ο αιώνα την αραβική (εικ. 2). Η ανάγλυφη επιγραφή αναπτύσσεται σε οκτώ αβαθή διάχωρα, κατανεμημένα ανά τέσσερα σε δύο στήλες:

Ο γενναϊόδαρος βασιλεύς, ό εύτυχής Μονάρχης, ό προστάτης τής μουσουλμανικής θρησκείας, ό κοσμήσας καί ό διά τών εύαγών καθιδρυμάτων καταστήσας τό Κράτος επίγειον παράδεισον, ό δι' ώραισιότων μνημείων έξωραΐσας τήν επικράτειαν, ίδρυσεν έν τή Αυτόκρατορικῇ του μεγαθυμιά τό τέμενος τούτο.

Ο ταπεινός Φεϊζή συνέταξε τό ώραίον χρονόγραμμα τής ιδρύσεως τού τεμένους «Χαμηδιέ». 1309 (1892). (μτφρ. Χ. Μαυρόπουλος).

THE HISTORY OF HAMIDIYE MOSQUE IN THE CASTLE OF CHIOS

HAMIDIYE MOSQUE is on Saint George street (fig. 1) near the main square of the Castle of Chios, where there is also a small Ottoman cemetery and quite near the larger mosque of the Castle, namely Eski Camii, which nowadays houses the parish church of Saint George. Hamidiye Mosque was built in 1891/92 under the patronage of Sultan Abdul Hamid II. Informations on the patron and the foundation date of the mosque are provided by a marble inscription over the main entrance, which included an epigram by poet Feiji, in Ottoman Turkish, which replaced Arabic in the 16th century (fig. 2). The marble inscription is divided into eight shallow segments, arranged in two columns of four segments each:

“Generous king, blissful Monarch, the protector of the Muslim faith, the one who decorated and rendered the State heaven on earth by establishing charitable foundations, the one who endowed the domain with beautiful monuments, founded this mosque in his Imperial generosity.

The humble Feiji composed this beautiful chronogram of the foundation of “Hamidiye” Mosque 1309 (1892)” (translation by Ch. Mavropoulos).

The same year and in a similar architectural type and dimensions, was also built

Εικ. 2 / Fig. 2

Επιγραφή επάνω από την είσοδο

Inscription over the entrance

Την ίδια ακριβώς χρονιά και σε παρόμοιο αρχιτεκτονικό τύπο και διαστάσεις, χτίστηκε και το τέμενος Οσμανιέ στην συνοικία του Φραγκομαχαλά, στην πόλη της Χίου (εικ. 3). Η επιγραφή του με επίγραμμα επίσης του Φεϊτζή, αναφέρεται στη χορηγία του Αμπντούλ Χαμήτ Β' και στην ονομασία του ως Οσμανιέ.

Η ονομασία Μπαϊρακλή, η οποία έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα στη βιβλιογραφία για το τέμενος Χαμηδιέ, δεν βασίζεται σε κάποια ιστορική μαρτυρία. Όλες οι παλαιότερες αναφορές για το Χαμηδιέ, κάνουν λόγο για το μικρό τέμενος που βρίσκεται κοντά στην πλατεία του Κάστρου και αριστερά της μεγάλης οδού που οδηγεί

the Osmaniye Mosque in the Frangomachalas district, in the city of Chios out of the walls of the Castle (fig. 3). This also disposes a marble inscription with an epigram again by Feiji, that refers to the patronage of Abdul Hamid II and its name as Osmaniye.

The name Bairakli, which has up to this day prevailed in the bibliography on Hamidiye Mosque, is not, in fact, based on some historic account. All previous references to the Hamidiye Mosque speak of small mosque located near the main square of the Castle, to the left of the main street that led to the central Pia-le Pasha or Eski Camii, without though mentioning its exact name. Archaeologist

Εικ. 3 / Fig. 3

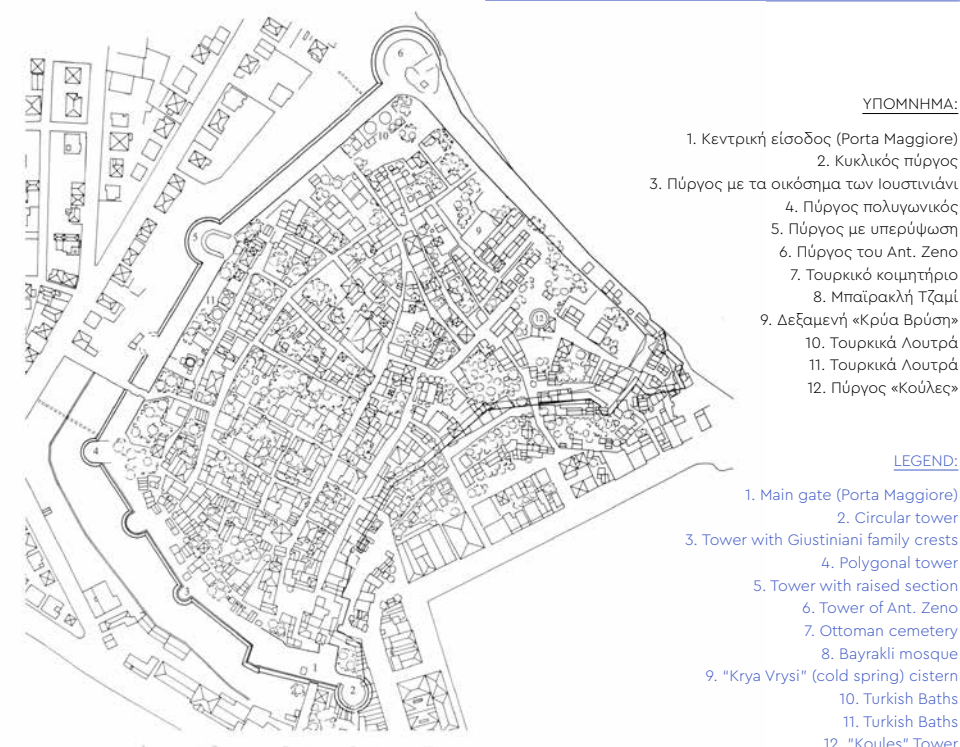
Πόλη Χίου. Περιοχή «Φραγκομαχαλά». Τέμενος Οσμανιέ

City of Chios, "Frangomachalas" quarter, Osmaniye Mosque

στο κεντρικό τζαμί του Πιαλή Πασά ή Εσκή τζαμί, χωρίς να παραδίδουν την ονομασία του. Ως ερείπιο αναφέρει το Μπαϊρακλή τζαμί ο F. W. Hasluck, αρχαιολόγος και πρώτος βιβλιοθηκάριος της Βρετανικής Σχολής των Αθηνών, ο οποίος βρέθηκε στη Χίο στο χρονικό διάστημα 1907-1909, για να μελετήσει επιγραφές και γλυπτά της Γενουατοκρατίας. Στο Αρχείο Διαχείρισης Ανταλλαξίμων Κτημάτων Χίου, το οποίο φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδας, μεταξύ των συνοικιών του Κάστρου αναφέρεται και η συνοικία «Βαϊρακλί (πλησίον μικρού λουτρώνας)». Πιθανά η απόδοση στο Χαμηδιέ της ονομασίας

and first librarian of the British School at Athens F.W. Hasluck, who was in Chios between 1907 and 1909 to study Genoese rule inscriptions and sculptures, mentions Bairakli Camii as a ruin. The Archive for the Administration of Exchangeable Properties of Chios, which is kept in the Historical Archive of the National Bank of Greece, mentions "Bairakli (next to a small bathhouse)" district among other districts of the Castle. It is probable that Hamidiye Mosque was given the name Bairakli due to its proximity to another ruined mosque with this name.

Charalambos Bouras identified the location of Hamidiye Mosque with that of a Latin church of the Panagia, the so-

Εικ. 4 / Fig. 4

Κάστρο Χίου. Κάτοψη (Χ. Μπούρας, Όδονομολόγος της Ελλάδος, Χίος, Αθήνα 1971, εσωτερική όψη οπισθόφυλλου)

Castle of Chios. Plan (X. Μπούρας, Όδονομολόγος της Ελλάδος, Χίος, Αθήνα 1971, back cover interior)

Μπαϊρακλή να οφείλεται στη γειτνίαση με ερείπιο τεμένους με αυτή την ονομασία.

Ο Χαράλαμπος Μπούρας ταύτισε τη θέση του τεμένους Χαμηδιέ με τη θέση λατινικού ναού της Παναγίας, του επονομαζόμενου αργότερα ως *Casaccia* (Εικ. 4), ο οποίος φέρεται να ανήκε στο τάγμα των Δομηνικανών που εγκαταστάθηκε στη Χίο στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Η ταύτιση βασίστηκε στο τοπογραφικό σχέδιο του ανώνυμου βενετσιάνου μηχανικού, που περιλαμβανόταν στη έκ-

called in later time as *Casaccia* (fig. 4), which allegedly belonged to the Dominican Order that settled on Chios in the early 15th century. This identification was based on a topographic map by an unnamed Venetian engineer that was included in the report titled *Dell Acquisto e del ritiro de Veneti dall' isola di Scio*, which covered the hostilities of 1694, and which documents the floor plans of three basilicas of the Roman-Catholic denomination inside the Castle. After the Ottoman conquest of the island in 1566,

θεση με τίτλο *Dell Acquisto e del ritiro de Veneti dall' isola di Scio*, σχετική με τα Βενετουρκικά πολεμικά γεγονότα του 1694 και στο οποίο αποτυπώνεται η θέση τριών βασιλικών του Ρωμαιοκαθολικού δόγματος στο εσωτερικό του Κάστρου. Μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού το 1566 και πάντως μετά το τέλος του 16^{ου} αιώνα, όταν εκδιώχθηκαν οι Καθολικοί από το Κάστρο, ο ναός της Παναγίας είτε περιέπεσε σε αχρησία είτε μετατράπηκε σε τζαμί που κατέρρευσε στον σεισμό του 1881. Τα κατάλοιπα παλαιότερου τοίχου, ορατά στη βάση του εξωτερικού νοτιοανατολικού τοίχου του Χαμηδιέ, ταυτίστηκαν το 1953 από τον Αντώνιο Στεφάνου, έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων, με τμήματα βυζαντινού ναού, στον οποίο ανήκαν ψηφιδωτά δάπεδα, καθώς και τμήμα κρηπιδώματος που βρέθηκαν την ίδια χρονιά κατά τη διάρκεια εκσκαφής, στην προέκταση της νοτιοδυτικής γωνίας του τεμένους. Στη νότια πλευρά του κρηπιδώματος, είχε εντοιχιστεί αρχαίος μαρμαρίνος λίθος με την επιγραφή ΔΙΝΝΥΣ ΕΡΜΗΣΙΑΩ, για τον οποίο ο Α. Στεφάνου παραδίδει στη στήλη ΟΙΝΟΠΙΑΝΑ, στο φύλλο 4/30-9-1953 της εφημερίδας Χιακός Λαός: Πιστεύω ότι ο λίθος έχει κτισθῆ ἐπὶ κρηπιδώματος βυζαντινοῦ κτίσματος τοῦ ὁποῖου τμήμα νοτίας πλευρᾶς ἔχει σωθῆ, ἐνῶ τμήμα πάλι τῆς καθέτου πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος σώζεται ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ δρόμου κατὰ τὴν ἀνατολικήν πλευράν τοῦ τεμένους. Ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ κτίσματος εἰς τό ὁποῖον ἀνήκει ἡ ἐπιγραφή μας ἐκτίσθησαν ἐπαλλήλως μεταγενέστερα κτίσματα καὶ μετὰ τὸν σεισμόν τοῦ 1881, τὸ μικρὸν τέμενος μετὰ τὸν μεταλλινὸν ὀβελίσκον καὶ ἐξώστην. Η επιτύμβια επιγραφή χρονολογείται στον 3^ο π.Χ. αιώνα και

and definitely before the end of the 16th century, in 1599, when Catholics were expelled from the Castle, the church of the Panagia must have fallen into disuse or converted to a mosque that collapsed in the 1881 earthquake. The remains of an older wall that are visible at the base of the southeastern exterior wall of Hamidiye Mosque were identified in 1953 by Antonios Stefanou, permanent Curator of Antiquities, with parts of Byzantine church, to which also belonged the mosaic floors, and part of a foundation platform that were discovered in the same year in an excavation just outside the southwestern corner of the mosque. An ancient marble inscription that read ΔΙΝΝΥΣ ΕΡΜΗΣΙΑΩ was built into the southern side of the foundation platform, on which A. Stefanou report in the ΟΙΝΟΠΙΑΝΑ column, in issue 4/30-9-1953 of the newspaper Χιακός Λαός: “I believe that the stone slab is built on the foundation platform of a Byzantine building of which only part of the southern side has survived, while another part of the transverse side of the edifice survives on the main street to the east of the mosque. Later buildings, and, finally, the small mosque with the metal obelisk and balcony, were constructed consecutively on the foundation of the building to which the inscription belongs.” The funerary inscription is dated to the 3rd century B.C. and is today kept at the Archaeological Museum of Chios (AM 3741) (fig. 5).

These accounts that referred to the foundation of Hamidiye Mosque on a, possibly Genoese rule, pre-existing building were confirmed by the excavation that was conducted in the interior of the monuments from October to No-

σήμερα φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου (AMX 3741) (εικ. 5).

Τις μαρτυρίες για τη θεμελίωση του Χαμηδιέ σε προϋπάρχον κτήριο, πιθανά της περιόδου της Γενουατοκρατίας στη Χίο, επιβεβαίωσε η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στο εσωτερικό του, τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο του 2019, στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασής του. Κατά τη διάρκεια αυτής, ήλθαν στο φως τα οικοδομικά κατάλοιπα ενός προγενέστερου λιθόκτιστου κτίσματος, σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Αφού αφαιρέθηκε το παλαιό, ξύλινο δάπεδο της αίθουσας του τεμένους, η ανασκαφική διερεύνηση προχώρησε σε βάθος, όπου αυτό ήταν εφικτό, λαμβάνοντας ως σταθερό σημείο για τις μετρήσεις το κατώφλι της εισόδου. Η έρευνα αποκάλυψε τα οικοδομικά λείψανα λιθόκτιστου κτηρίου με διαφορετικό προσανατολισμό (Δύση- Ανατολή) από το υπερκείμενο κτίσμα του τεμένους, με ορατές διαστάσεις περίπου 9,00 (Δ-Α) x 7,00 (Ν-Β) μ. (εικ. 6-7) και με είσοδο στη δυτική του πλευρά, η οποία διέθετε κατώφλι (-0,63 μ.) από αρχαίο μαρμαρίνο λίθο σε δεύτερη χρήση. Το κτήριο οριζόταν προς τα βόρεια από δύο εν επαφή λιθόκτιστους τοίχους. Ο πρώτος προς τα νότια (T1), αποκαλύφθηκε σε βάθος που κυμαινόταν από -0,42 μ. έως -0,85 μ.. Το πλάτος του ήταν 0,70 μ. που μειωνόταν στα 0,40 μ. σε τμήμα μήκους 2,10 μ., όπου διαμορφωνόταν εσοχή και στις δύο παρειές του. Στην εσωτερική του παρειά διατηρούνταν επιχρίσματα. Ο δεύτερος τοίχος προς τα βόρεια (T2), βρέθηκε σε βάθος από -0,66 έως -0,85 μ. και σε πλάτος 0,40/0,60 μ. Υπόλευκες λιθόπλινθοι, διαφόρων διαστάσεων, σε τέσ-

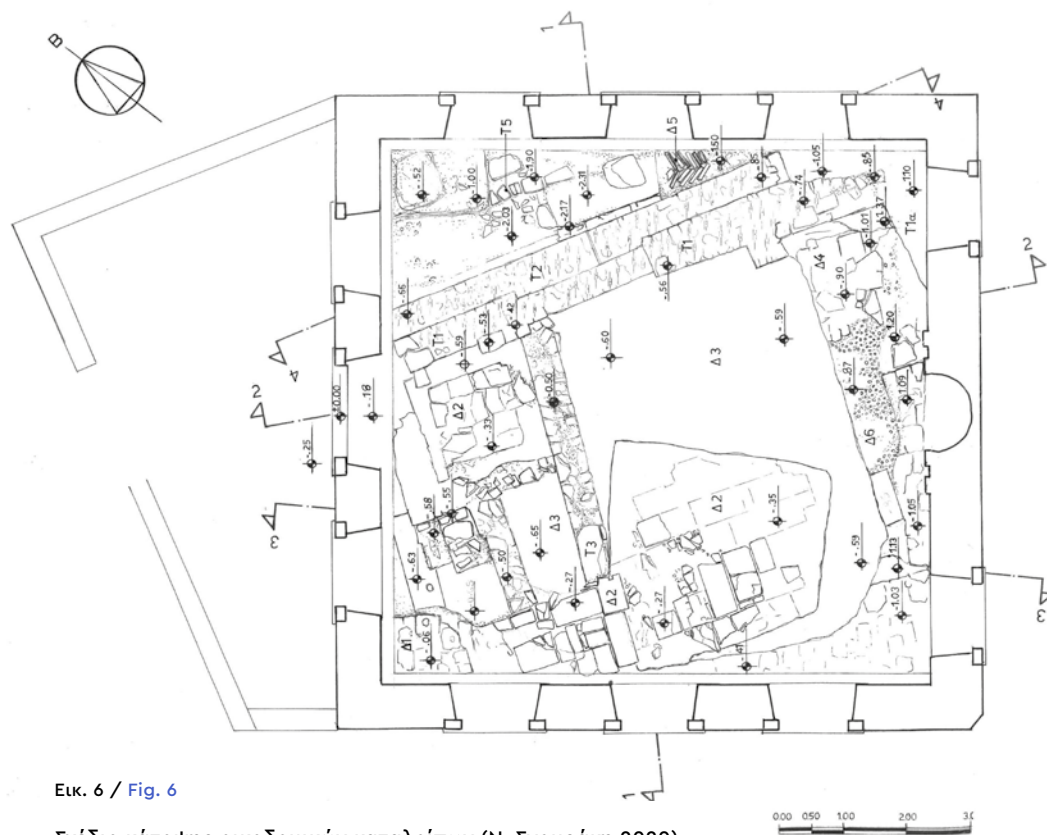
Εικ. 5 / Fig. 5

Επιτύμβια επιγραφή στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου (AMX 3741)

Funerary inscription in the Archaeological Museum of Chios (AMC 3741)

vember 2019, as part of the restoration project. This excavation brought to light the remains of a previous stone building, with at least two construction phases, and an East-West orientation.

After removing the old wooden floor of the main hall of the mosque, the excavation proceeded down to the greatest possible depth, with the threshold of the main entrance serving as the point of reference. The excavation brought to light the remains of a stone masonry building with a different orientation (East-West) than that of the mosque, with visible dimensions 9.00 (E-W) x 7.00 (N-S) m. (fig. 6-7) and an entrance of the west side, which possessed a threshold (-0.63 m) made of an ancient marble block in reuse. The northern edge of the building was made up of two stone masonry walls in contact with one another. The first

Εικ. 6 / Fig. 6

Σχέδιο κάτοψης οικοδομικών καταλοίπων (N. Σγουράκη 2020)

Building remains plan drawing (by N. Sgouraki 2020)

σερις ανισοϋψείς δόμους, συνιστούσαν την επιμελημένη, μνημειακή εξωτερική παρειά του που σωζόταν σε ύψος 1,52 μ. (εικ. 8). Η εξέχουσα κατά 0,20 μ. θεμελίωσή του, βρέθηκε στο βάθος των -2,17 μ. Στον χώρο που υπήρχε μεταξύ της θεμελίωσης του τοίχου T2 και της θεμελίωσης του βορειοανατολικού τοίχου του τεμένους Χαμηδιέ, αποκαλύφθηκε στα -2,00 μ. ελεύθερη ταφή, με τον σκελετό σε ύπτια θέση και με το δεξί χέρι να ακουμπά στην κοιλιακή χώρα (εικ. 9). Σε επαφή με την εξωτερική παρειά του τοί-

such wall to the south (T1) was found at a depth ranging from -0.42 to -0.85 m. it was 0.70 m wide and narrowed down to 0.40, in 2.10 long part of it, with an indentation on either face of the wall. Mortar render still survived on the interior face. The second wall to the north (T2), was found at a depth ranging from -0.66 to -0.85 m. and had a width of 0.40/0.60 m. Off-white ashlars of varying dimensions, arranged in four irregular courses composed the well-built, monumental masonry of the exterior face of the wall

Εικ. 7 / Fig. 7

Οικοδομικά κατάλοιπα των προγενέστερων κτηρίων

Previous building remains

χου T2 και σε βάθος -1,35 μ., ήλθε στο φως τμήμα δαπέδου (Δ5), μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων 0,70 x 0,65 μ., διαμορφωμένο από πλίνθους, με τη στενή πλευρά τους σε διάταξη ψαροκόκαλου. Δύο διαφορετικά δάπεδα, το πρώτο (Δ2) σε βάθος που κυμαινόταν από τα -0,27 μ. έως τα -0,35 μ. και το δεύτερο (Δ3) σε βάθος -0,59/-0,60 μ., ανήκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους του κτηρίου. Το μεταγενέστερο δάπεδο Δ2, αποτελείτο από λίθινες πλάκες ορθογωνισμένες, διαφόρων διαστάσεων, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονταν γκρίζες

that survived to a height of 1.52m (fig. 8). The foundation course extended 0.20 m. further out of the wall face, and was found at a depth of -2.17 m. A free grave with a skeleton lying face up, with its head facing the East, and the right arm resting on its abdomen was discovered at a depth of -2.00 m. (fig. 9). Part of a floor (Δ5), with maximum surviving dimensions 0.70x0.65 μ. composed of bricks laying on their narrow side in a herringbone pattern was discovered adjacent to the exterior face of wall T2, at a depth of -1.35 m. Two other floors, Δ2 at

Εικ. 8 / Fig. 8

Βόρεια παρειά του τοίχου T2

North face of wall T2

Εικ. 9 / Fig. 9

Ελεύθερη ταφή μεταξύ του τοίχου T2 και του βορειοανατολικού τοίχου του τεμένους Χαμηδιέ

Burial between wall T2 and the northeastern wall of Hamidiye Mosque

σχιστολιθικές πλάκες. Το εξαιρετικής ποιότητας δεύτερο δάπεδο Δ3, από ρόδινο, λείο κονίαμα, γνωστό στη Χίο με την ονομασία «αστρακιά», ήταν σύγχρονο με τον τοίχο T1 του κτηρίου. Ένας εσωτερικός τοίχος (T3), στο βάθος των -0,50 μ., με πλάτος 0,50 μ. και ορατό μήκος 4,00 μ., έτεμνε εγκάρσια το κτήριο κατά τον άξονα Βορρά-Νότου. Στο ανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου και σε μεγαλύτερο βάθος, βρέθηκαν κατάλοιπα αρχαιότερων δαπέδων (Δ4 & Δ6), η διερεύνηση των οποίων προς τα δυτικά δεν κατέστη εφικτή, διότι θα έπρεπε να αποξηλωθεί το δάπεδο Δ3.

Χαρακτηριστικό της κεραμικής που προήλθε από την επίχωση που κάλυπτε τα οικοδομικά λείψανα είναι η μεγάλη ποσότητα τμημάτων αγγείων του 16^{ου}

a depth of -0.27 to -0.35 m., and Δ3 at a depth of -0.59/-0.60 m., belonged to two distinct construction phases of the building. The subsequent floor Δ2 was made up of rectangular stone slabs, in a variety of dimensions, with grey schist slabs interspersed between them. The second floor Δ3 was of exquisite quality, made of rose-hewed smooth mortar, known in Chios as “astrakia” and was contemporary with wall T1 of the building. An interior wall (T3) at depth of -0.50 m., with a width of 0.50 m. and visible length of 4.00 m. dissected the building in the transverse North-South axis. On the eastern part of the excavation, and a greater depth were discovered the remains of even older floors (Δ4 & Δ6), but it was not possible to investigate further to the

Εικ. 10 / Fig. 10

Ευρήματα από την ανασκαφική διερεύνηση στο εσωτερικό του τεμένους Χαμηδιέ

Findings from the excavation in the interior of Hamidiye Mosque

αιώνα (εικ. 10) Αναφέρονται ενδεικτικά τα τμήματα από ανοιχτά αγγεία, στα οποία συνδυάζεται η εγχάρκτη και γραπτή διακόσμηση, τα τμήματα αγγείων με διακόσμηση σε πράσινο χρώμα (*Green painted ware*), τμήματα από εισηγμένα αγγεία εργαστηρίων της Βόρειας Ιταλίας (*maiolica*) και άλλα από τα εργαστήρια του *Iznik*. Βρέθηκαν ακόμη αρκετά πήλινα πλακίδια δαπέδου που χρονολογούνται στον ίδιο αιώνα και είναι είτε μονόχρωμα με μαύρη ή υπόλευκη εφυάλωση είτε με πολύχρωμη διακόσμηση.

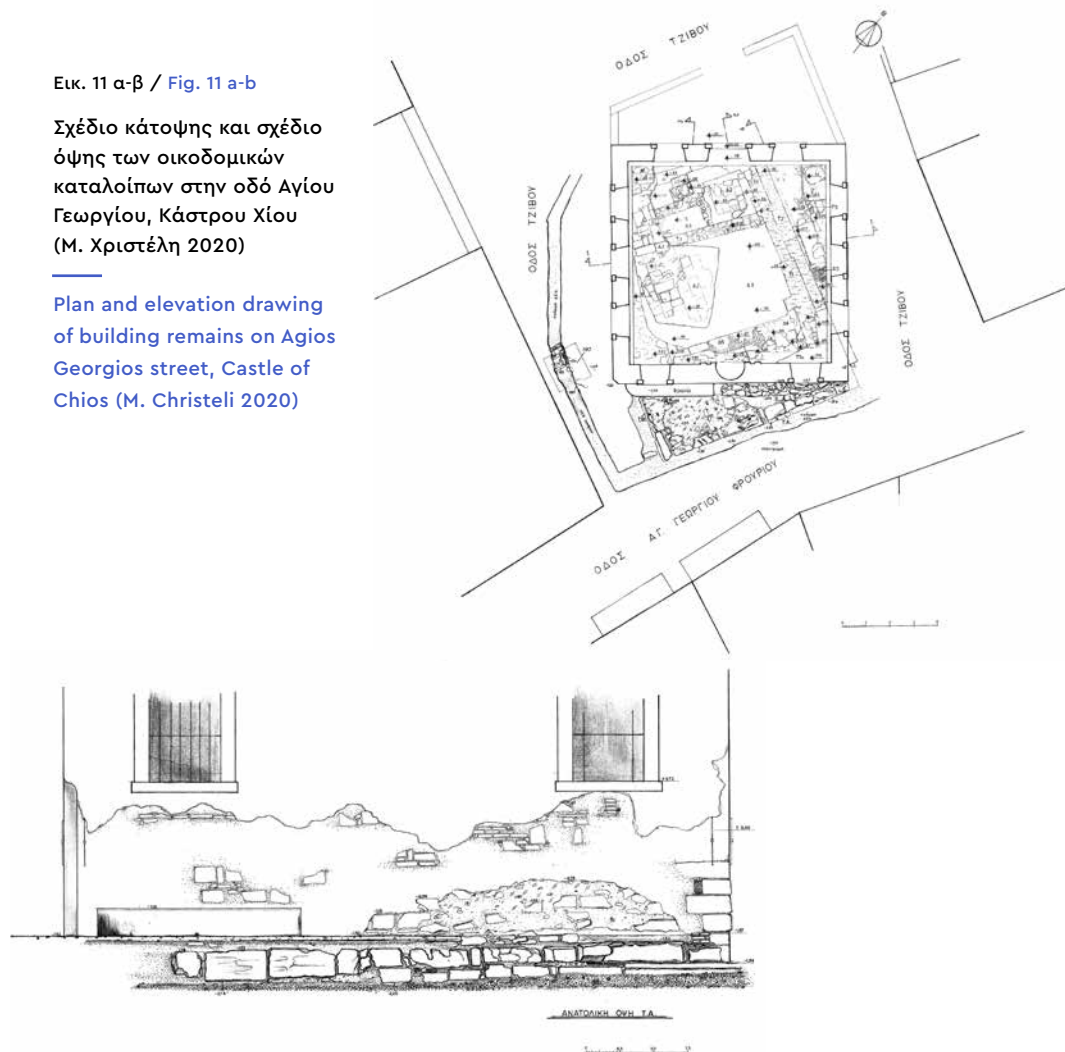
west as that would require the removal of floor Δ3.

A distinctive feature of the pottery findings discovered in the infill that covered the remains of the unearthed building was that the majority of it consisted of 16th century pottery sherds (fig. 10). Among those we can single out parts of open pottery ware which combine painted and inscribed decoration, green painted ware parts, parts of pottery imported from North Italy (*maiolica*) and other from the workshops of Iznik. Other find-

Εικ. 11 α-β / Fig. 11 a-b

Σχέδιο κάτοψης και σχέδιο όψης των οικοδομικών καταλοίπων στην οδό Αγίου Γεωργίου, Κάστρου Χίου (Μ. Χριστέλη 2020)

Plan and elevation drawing of building remains on Agios Georgios street, Castle of Chios (M. Christeli 2020)

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται και τμήματα νεώτερων αγγείων του 19^{ου}- αρχών 20^{ου} αιώνα. Κεραμική των μεσοβυζαντινών χρόνων (12^{ου}-13^{ου} αιώνων) προήλθε κυρίως από την επίωση μεταξύ του τοίχου T2 και του βορειοανατολικού τοίχου του σημερινού τεμένους, όπου και εντοπίστηκε ο σκελετός, όχι όμως από αδιατάρακτα στρώματα, ενώ

ings included ceramic floor tiles that date to the same century, and are either single-color with black or off-white glazing, or colorful decorations. The findings also included parts of 19th-early 20th century modern pottery. Pottery dating back to middle Byzantine times (12th-13th century) were mostly found in the infill between wall T2 and the northeastern wall

ιδιαίτερο εύρημα αποτέλεσαν τα πολλά θραύσματα φιαλοστομιών. Τα περισσότερα από τα τριάντα επτά νομισματικά ευρήματα, ανήκουν σε ελληνικές κοπές του 1912 και του 1926, ενώ ταυτίστηκε και ένα οθωμανικό νόμισμα του 1876. Δύο μεσαιωνικά νομίσματα, ένα γενουατικό δηνάριο τορνέζιο που κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Χίου στα τέλη του 14^{ου} ή στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, καθώς και ένα δηνάριο της Γένοβας του 15^{ου} αιώνα, συνδέονται με το παλαιότερο κτήριο επί του οποίου θεμελιώθηκε το τέμενος Χαμηδιέ. Τέλος, ένα νόμισμα σε κακή κατάσταση διατήρησης, πιθανά ανώνυμη φόλλις του 11^{ου} αιώνα, βρέθηκε στο βάθος των -1,08 μ. μεταξύ της εξωτερικής παρειάς του μνημειώδη τοίχου T2 και του βορειοανατολικού τοίχου του τεμένους.

Τον Δεκέμβριο του 2020, ο ΔΕΔΔΗΕ Χίου πραγματοποίησε εκσκαφικές εργασίες στην οδό Αγίου Γεωργίου και συγκεκριμένα στο τμήμα της που εκτείνεται κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς του τεμένους Χαμηδιέ, με σκοπό την υπογείωση του δικτύου ηλεκτροδότησης του μνημείου. Αμέσως μετά την αφαίρεση του καταστρώματος της οδού και σε βάθος που κυμαινόταν από τα -1,52 μ. έως τα -1,72 μ., με αφετηρία μέτρησης το κατώφλι της σημερινής εισόδου του Χαμηδιέ, ήλθε στο φως το ανατολικό πέρας οικοδομήματος, το οποίο επεκτεινόταν προς τα δυτικά κάτω από τη θεμελίωση του τεμένους (Εικ. 11 α-β). Η ανατολική του πλευρά οριζόταν από τοίχο μήκους 8,40 μ. (Εικ. 12), ενώ η νότια πλευρά του από τοίχο που ήταν ορατός σε μήκος 3,00 μ. (Εικ. 13). Οι δύο τοιχοποιίες σώθηκαν σε χαμηλό ύψος, μόλις 1,00 μ. και ορατές ήταν μόνο οι

Εικ. 12 / Fig. 12

Ανατολικός τοίχος του κτηρίου που αποκαλύφθηκε στην οδό Αγίου Γεωργίου, Κάστρου Χίου

East wall of building discovered on Agios Georgios street, Castle of Chios

of the current mosque, at the same area where the skeleton was also discovered, though they did not belong to intact strata, while another noteworthy finding was a multitude of clay quatrefoils fragments. Most of the thirty-seven coins that were found belong to Greek coinage series of 1912 and 1926, while an 1876 Ottoman coin was also identified. Two medieval coins, a Genoese denaro tornese minted in the Chios mint around the late 14th or 15th century, and a 15th century denaro from Genova, are associated with an older building on which Hamidiye Mosque

Εικ. 13 / Fig. 13

Ανατολικό τμήμα του κτηρίου που αποκαλύφθηκε στην οδό Αγίου Γεωργίου, Κάστρου Χίου

Eastern part of building discovered on Agios Georgios street, Castle of Chios

εξωτερικές τους παρειές, δομημένες από ογκώδεις κατά κύριο λόγο λιθόπλινθους. Οι εσωτερικές τους πλευρές δεν ήταν εμφανείς, διότι όλος ο εσωτερικός χώρος της κατασκευής, στην έκταση τουλάχιστον που αποκαλύφθηκε, ήταν καλυμμένος με στρώση από αδρούς λίθους και ισχυρό κονίαμα. Πιθανότατα με το μνημειακό κτήριο, στο οποίο ανήκαν τα οικοδομικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν εκτός του περιγράμματος του τεμένους, να συνδεόταν ο τοίχος T2 που βρέθηκε στο εσωτερικό του τεμένους, αν κρίνουμε από τον όμοιο τρόπο δόμησης, αλλά και το σχεδόν ίδιο βάθος θεμελίωσης. Η προεξέχουσα κατά 0,20 μ. θεμελίωση των δύο τοίχων επί της οδού Αγίου Γεωργίου αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,20 μ.,

was founded. Lastly, a coin in bad state of preservation, possibly an anonymous follis of the 11th century, was discovered at a depth of -1.08 m. between the exterior face of monumental wall T2 and the northeastern wall of the mosque.

In December 2020, the Hellenic Electricity Distribution Network Operator of Chios excavated on Saint George Street, and in particular along the part of it that extends along the southeastern side of Hamidiye Mosque, in order to install the subterranean power cable network of the monument. Immediately after the removal of the surface course of the street and a depth that ranged between -1.52 and -1.72 m. with respect to the threshold of the current entrance of the mosque, came to light the eastern end of an edifice that extended to the west under the mosque foundation (fig. 11 a-b). Its eastern side was defined by an 8.40 m. long wall (fig. 12), while the southern side by a wall that was visible for a length of 3.00 m. (fig. 13). The two walls survived up a low height, at most 1.00 m. and only their outer faces, mostly built of massive ashlar stones, were visible. The two interior

ενώ αυτή του τοίχου T2 στα -2,17 μ. Η πολύ μικρή σε ποσότητα κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών, χρονολογείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους (μέσα 12^{ου}- αρχές 13^{ου} αιώνα). Αποτελείται κυρίως από τοιχώματα αβαφών, χρηστικών αγγείων, μερικά από τα οποία φέρουν πυκνές εγχάρacteres ραβδώσεις, ενώ βρέθηκε ακόμη τοίχωμα από ανοιχτό αγγείο με γραπτό διάκοσμο σε πράσινο και καστανό χρώμα (*Green and brown painted ware*), καθώς και τμήμα βάσης ανοιχτού επίσης αγγείου, με αδρεγγχάρκτη διακόσμηση.

Μετά το 1922, το τέμενος Χαμηδιέ είχε την ίδια μοίρα με αυτή πολλών οθωμανικών κτηρίων στον Ελλαδικό χώρο, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες προσφύγων, προκειμένου να αντιμετωπισθεί προσωρινά το έντονο στεγαστικό πρόβλημα που δημιουργήσε η αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών και η έλευση χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία. Στο Χαμηδιέ, έως τα μέσα της δεκαετίας του 1940, εγκαταστάθηκε η αρμενική οικογένεια Κιοσκεριάν από τα Άδανα, η οποία εκτός από κατοικία το χρησιμοποιούσε και ως χώρο παραγωγής αλλαντικών. Το πέραςμα των Κιοσκεριάν από το τέμενος Χαμηδιέ, αποτυπώθηκε στο πλακόστρωτο εξωτερικό δάπεδο του κτηρίου, όπου σώζονται μέχρι σήμερα χαραγμένα με τα αρχικά δύο μελών της οικογένειας: Ν Κ 1936 (Νουρίτσα Κιοσκεριάν) μέσα σε εγχάρκτη καρδιά (εικ. 14) και Σ Λ Κ 1946 (Σταύρος. Λ. Κιοσκεριάν) (εικ. 15).

Το 1937, η κυριότητα του τεμένους μεταβιβάστηκε με το αρ. 13281/1937 Πωλητήριο Συμβόλαιο, από την Εθνική Τράπεζα, ως διαχειρίστρια των εξ ανταλλαγής Κτημάτων, στους αδελφούς Ιωάν-

faces were not visible, as the entire interior space of the structure, at least to the extent that it was excavated, was covered with a layer of rubble masonry built with a strong mortar. Judging by the similarity in construction, and the almost identical foundation depth, wall T2 must have been connected the monumental building whose remains were discovered inside the mosque. The protruding by 0.20 m. foundation course below the two walls on Saint George street was unearthed to a depth of -2.20 m. while that of wall T2 to -2.17 m. The minimal amount of pottery collected during this excavation dates back to middle Byzantine times (mid-12th – early 13th century), and was mainly comprised of unpainted, everyday pottery sherds, some of which have dense incised grooves, while another sherd from an open, green and brown painted pottery ware, and part of another open, incised sgraffito ware, were also found.

After 1922, Hamidiye Mosque shared the same fate as many other Ottoman building in the region of Greece, which were used for refugee housing, as a temporary solution to the intense housing shortage that resulted from the mandatory population exchange and the arrival of thousands of refugees from Asia Minor. The Armenian family Kioskerian from Adana settled in Hamidiye Mosque until the mid-1940s, and used the building not just as a residence but also as a charcuterie (cured meat products) workshop. The Kioskerian family stint in Hamidiye Mosque was marked on the paved exterior floor of the building, which still bears an inscription with the initials of two family members Ν Κ 1936 (Nouritsa Kioskerian) inside an inscribed heart (fig.

Εικ. 14 / Fig. 14

Χάραγμα (Ν. Κ. 1936) στο δάπεδο του προστώου

Inscribed graffito (N. K. 1936) on the portico floor

νη και Σταύρο Χούλη, ιδιοκτήτες επίσης των εγκαταστάσεων μακαρονοποιείου, μηχανουργείου και χυτηρίου στην περιοχή *Μπέλα Βίστα* της πόλης της Χίου. Η οικογένεια Χούλη το έτος 1971, προέβη στο αίτημα κατεδάφισης του τεμένους, το οποίο και εγκρίθηκε από την αρμόδια τότε Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού & Επιστημών. Για λόγους που δεν είναι γνωστοί, το τέμενος τελικά δεν κατεδαφίστηκε (εικ. 16) και το 1973 πωλήθηκε στην Ιονική και Λαϊκή Τράπεζα Ελλάδος Α.Ε., η οποία το 1986 προχώρησε σε αγωγή κατά του Κωνσταντίνου Δημητρίου Λινάκη για παράνομη και αυθαίρετη κατάληψη του κτηρίου και τη χρήση του ως αποθήκης ηλεκτρικών ειδών. Το 1999 και ενώ το κτήριο συνέχιζε να χρησιμοποιείται ως αποθήκη από τον Δημήτριο Λινάκη, το τέμενος Χαμηδιέ, κατόπιν εισήγησης της 3^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτή-

Εικ. 15 / Fig. 15

Χαράγματα (Γ. Ζ & Σ.Λ.Κ. 1946) στο δάπεδο του προστώου

Inscribed graffiti (Γ. Ζ & Σ.Λ.Κ. 1946) on the portico floor

14) and ΣΛΚ 1946 (Stavros L. Kioskerian) (fig. 15).

In 1937, possession of the mosque was transferred with n.13281/1937 Sale Contract from the National Bank of Greece, which administered the exchanged Properties, to brothers Ioannis and Stavros Choulis, owners of the pasta factory, machining shop and foundry in the Bella Vista district of the city of Chios. In 1971, the Choulis family made a request to demolish the mosque, which was actually granted by the then Directorate to Antiquities of the Ministry of Culture and Sciences. For unknown reasons, the mosque was eventually not demolished (fig. 16) and in 1973 it was sold to Ionian and Public Bank of Greece S.A., which in 1986 pressed a lawsuit against Konstantinos D. Linakis for unlawfully occupying the building and using it as an electric appliance warehouse. In 1999 and

Εικ. 16 / Fig. 16

Νοτιοανατολική όψη. Λήψη έτους 1972

View from southeast. 1972.

των, χαρακτηρίστηκε με την αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ28/6325/239/5-3-1999 (ΦΕΚ 386/τ.Β/15-4-1999) Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, ως μνημείο που χρήζει ειδικής κρατικής προστασίας. Οι συνεννοήσεις της 3^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με την Άλφα Τράπεζα Α.Ε., στην οποία είχε περάσει ο έλεγχος της Ιονικής & Λαϊκής Τράπεζας, για την απόκτηση του τεμένους, ευδωθήκαν το 2005 με την πρόταση δωρεάς του μνημείου στο Υπουργείο Πολιτισμού, η οποία και έγινε αποδεκτή με την αρ. πρωτ. 1057250/1657χ/Α0011/4-9-2008 Απόφαση (ΦΕΚ 1953/τ.Β/23-9-2008) του Υπουργείου Οικονομίας & Οικονομικών.

while the building was still being used as a warehouse by Demetrios Linakis, Hamidiye Mosque, was listed as a monument worthy of state preservation by the ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ28/6325/239/5-3-1999 (ΦΕΚ 386/τ.Β/15-4-1999) Decree, following an appeal by the 3rd Ephorate of Byzantine Antiquities. The Ephorate's negotiations with Alpha Bank S.A. which by then had acquired Ionian and Public Bank of Greece S.A., were successful, and in 2005 the Bank proposed to grant the monument to the Ministry of Culture, a grant which was ratified by the n. 1057250/1657χ/Α0011/4-9-2008 (ΦΕΚ 1953/τ.Β/23-9-2008) Decree of the Ministry of Economy and Finance.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ

THE ARCHITECTURE OF HAMIDIYE MOSQUE

ΤΟ ΚΤΗΡΙΟ ΕΙΝΑΙ χτισμένο σε υποχώρηση σε σχέση με τον κεντρικό οδικό άξονα, λόγω της αναγκαιότητας του προσανατολισμού του προς τα νοτιοανατολικά ($141^{\circ}, 12'$), προς την κατεύθυνση του ιερού βράχου (*Ka'ba*) της Μέκκας (**εικ. 17**). Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι $9,90 \times 10,00$ μ. και το ύψος του, μέχρι τον κορφιά της τετράριχτης κεραμοσκεπούς στέγης του, είναι περί τα $10,00$ μ. Είναι υπερυψωμένο κατά $0,80$ έως $1,5$ μ. από τις στάθμες των περιμετρικών οδών.

THE BUILDING IS constructed at a slight recess from the central street, due to the requirement that it face to the southeast ($141^{\circ}, 12'$), towards the holy rock (*Ka'ba*) of Mecca (**fig. 17**). Its exterior dimensions are 9.90×10.00 m. and its height up to the crown of its tiled, hipped roof is approximately 10.00 m. It is raised 0.80 to 1.50 m. over the level of the surrounding streets.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ

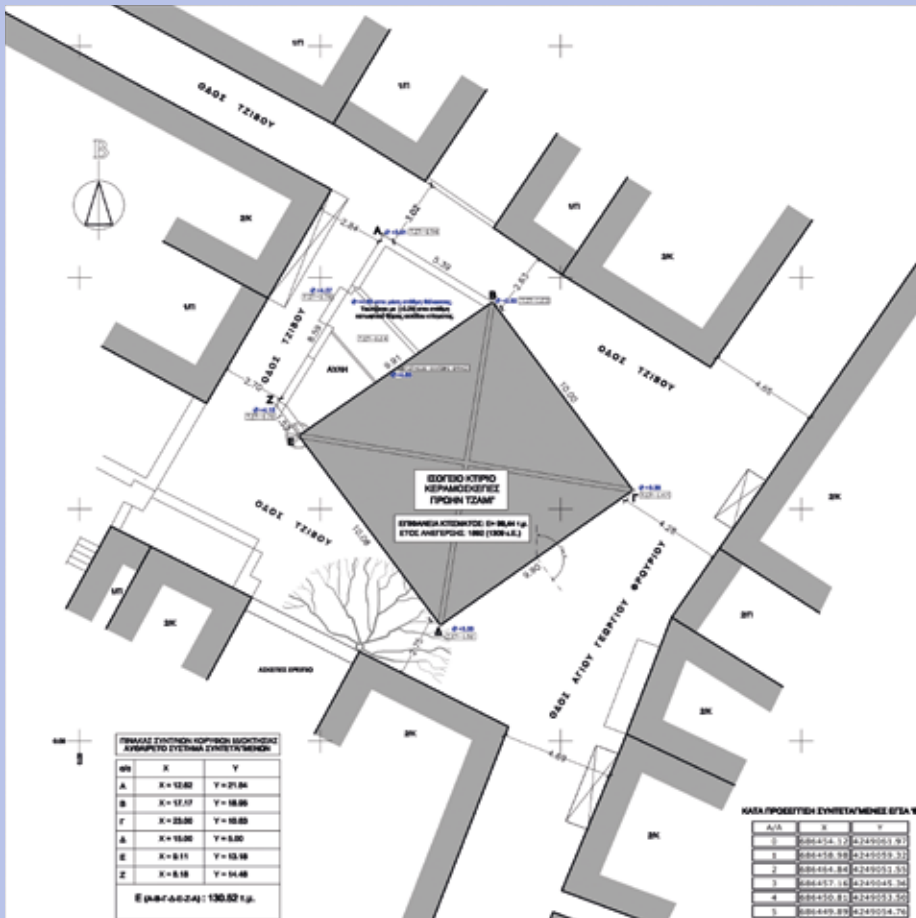
EXTERIOR

Η συμμετρία είναι το στοιχείο που χαρακτηρίζει τη διάρθρωση των εξωτερικών όψεων του τεμένους, οι οποίες είναι επιχρισμένες και φέρουν λιτό διάκοσμο, επηρεασμένο από τον νεοκλασικισμό (**εικ. 18-21**). Στην κάτω στάθμη των τεσσάρων όψεων του ανοίγονται δέκα ορθογώνια παράθυρα, διαστάσεων $2,10 \times 1,05$ μ., που φέρουν κοιλόκυρτο γείσο από «τραβηχτό» κονίαμα και πλαίσια από βαθυκόκκινο λίθων από λατομείο των Θυμιανών, οικισμού που βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα νότια της πόλης της Χίου. Η βορειοδυτική και η νοτιοανατολική όψη φέρουν από δύο παράθυρα, ενώ οι πλαϊνές όψεις του από τρία. Το μεσαίο παράθυρο της βορειοανατολικής όψης ήταν φραγμένο με πρόχειρη λιθοδομή. Σιδε-

Symmetry is the main element that distinguishes the façade articulation of the mosque, which are covered in render and have a rather austere decoration, with Neoclassical style influences. (**fig. 18-21**). There are ten rectangular windows, with dimensions 2.10×1.05 m. on the lower part of the four façades of the mosque; they all have ogee shaped crowns made of mortar moulding, and frames of deep red stone from the Thymiana quarry, at a short distance to the south of the city of Chios. The northwest and southeast façades have two windows each, while the two lateral sides three each. The central window of the northeast façade was sealed with rough masonry. The window openings are protected with iron

ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

OPENINGS

Εικ. 17 / Fig. 17

Τοπογραφικό διάγραμμα (Μελέτη Στ. Βασιλάκη)

Topographic map (St. Vasilakis proposal)

Εικ. 18 / Fig. 18

Βορειοδυτική όψη (πρόσοψη), πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Northwestern (main) façade, before restoration

Εικ. 19 / Fig. 19

Νοτιοδυτική όψη, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Southwestern façade, before restoration

Εικ. 20 / Fig. 20

Νοτιοανατολική όψη, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Southeastern façade, before restoration

Εικ. 21 / Fig. 21

Βορειοανατολική όψη, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Northeastern façade, before restoration

ριές από επτά κάθετα κυκλικής διατομής σίδερα, περαστά σε δύο οριζόντιες λάμες, προστατεύουν τα ανοίγματα των παραθύρων. Στα σημεία φθοράς των γείσων από «τραβηχτό» κονίαμα που επιστέφουν τα παράθυρα, διακρίνονται κατεστραμμένες ξυλοδεσιές. Σε μια δεύτερη στάθμη και πάνω από τα παράθυρα, διαμορφώνονται ισάριθμοι κυκλικοί φεγγίτες (*qammaria*) με ανάγλυφα πλαίσια, διαμέτρου 0,80 μ. περίπου, ενώ στην νοτιοανατολική όψη υπάρχει ακόμη ένας φεγγίτης σε λίγο ψηλότερη στάθμη, λόγω της ύπαρξης εσωτερικά της κόγχης του μιχράμπ. Τα επίπεδα θραύσματα κόκκινου, πράσινου, κίτρινου, μπλε και άχρωμου γυαλιού που βρέθηκαν στην ανασκαφική διερεύνηση στο εσωτερικό του κτηρίου, αποτελούν μάρτυρες για τη μορφή των υαλοπινάκων που έφρασσαν τους φεγγίτες. Οι τοιχοποιίες του κτηρίου απολήγουν σε γείσο, ύψους 1,00 μ., με βαθμιδωτή διαμόρφωση, κατασκευασμένο και αυτό με την τεχνική των «τραβηχτών» κονιαμάτων. Αποτελείται από επάλληλες ακόσμητες ζώνες, από μία ζώνη με γεισίποδες και απολήγει σε κοιλόκυρτο προεξέχον κυμάτιο, στο οποίο εδράζεται η κεραμοσκεπή.

Το κτήριο φέρει τετράριχτη στέγη με κάλυψη κεραμιδιών, προέλευσης από τη Μασσαλία της Γαλλίας. Στο κέντρο της υψώνεται σύμβολο από σίδηρο (*alem*), το οποίο αποτελείται από τρεις απομειούμενες προς τα άνω σφαίρες και από μία ημισέληνο.

Οι τέσσερις γωνίες του τεμένους, εκ των οποίων η νότια έως το ύψος των 2,20 μ. από τον δρόμο διαμορφώνεται σε απότμηση («φαλτσογωνιά»), συγκροτούνται από μεγάλου μεγέθους γωνιόλιθους με επιμελημένη λάξευση. Ορθογωνισμένοι λίθοι ή λιγότερο επεξεργασμένοι, ντό-

grills composed of seven vertical rods, inserted into two horizontal bands. Now destroyed timber reinforcement can be discerned in the areas where the mortar mouldings window crowns have fallen off. An equal number of round lighting holes (*qammaria*) with relief frames open up at a second level over the windows; they have an approximate diameter of 0.80 m., while another lighting hole is also found at a slightly higher level on the southeastern façade, due to the existence of the *mihrab* niche on the interior in that spot. Some flat colored glass fragments (red, green, yellow, blue and transparent) found in the excavation of the interior of the building testify to the form of the glass panes that sealed these lighting holes. The walls of the mosque are crowned with a 1.0 m. high, stepped cornice, also made of mortar mouldings. It is composed of successive plain zones, a dentil zone, and ends in an ogee, protruding moulding, on which rests the edge of the tiled roof.

The building has a hipped roof, covered with ceramic tiles, imported from Marseilles, France. An *alem* type iron, decorative symbol stands on top of the roof, composed of three, successively small spheres, and a crescent moon.

The four corners of the mosque, the southern one of which is chamfered up to a height of 2.20 m. from the level of the street, are constructed with large, well-cut cornerstones. The masonry walls are constructed with rectangular, cut, or half-cut stones, mostly from local quarries, namely the Thymiana quarries. Bricks can be found interspersed irregularly between the masonry stones. After the removal of exterior mortar renders

Εικ. 22 / Fig. 22

Κλειδί αγκύρωσης με γύψινο διακοσμητικό στη βορειοανατολική όψη, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Tie-rod anchor key with decorative plaster moulding on the northeastern façade, before restoration

πιας κυρίως προέλευσης, από τα λατομεία των Θυμιανών, συνιστούν τη λιθοδομή των τοιχοποιιών. Ανάμεσα στους λίθους παρεμβάλλονται πλίνθοι σε ακανόνιστη διάταξη. Το τμήμα της νοτιοανατολικής όψης που αντιστοιχεί στην κόγχη του μιχράμπ, μετά την καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων, αποκαλύφθηκε ότι είναι δομημένο με οπτόπλινθους. Το πάχος των τοίχων, το οποίο αυξάνεται κατά 0,15 μ. κάτω από τη στάθμη του δαπέδου, ανέρχεται στα 0,70 μ., πλην του νοτιοανατολικού τοίχου που είναι 0,80

it became evident that the part of the southeastern façade that corresponds to the *mihrab* niche was built exclusively with bricks. The width of the walls, which is 0.15 m. greater just under the level of the floor, is 0.70 m., except for the southeastern wall where it is 0.80 m. The latter wall, on its exterior face towards Saint George Street, appears to be founded on the wall of an earlier building. A stone masonry bench with dimensions 3.00x0.55 m. crowned with Thymiana stone slabs lies adjacent to the southern corner of the southeastern side.

The system of hidden wooden ties that are incorporated into the width of the walls extends on four levels, as is attested by their iron anchors (keys) on the exterior façades. Another interesting morphological feature is the covering of one tie anchor key on the upper level of the northeastern façade with a relief decorative element made of lime mortar. (fig. 22). Two similar specimens are reported by the bibliography to have been found in the 1930s in buildings in the Vouno village in south Chios, and a third has also been detected in the Zygomaladiko mansion in the Kampos settlement, south of the city of Chios.

The entrance to the mosque is located on the northwestern façade (fig. 23). It has a doorframe of local Chios marble, from the quarry that is a short distance to the northwest of the city of Chios, the so-called “Latomi” area. This is the same marble known in antiquity as *Marmor Chium*, or *Portasanta*, a name given to it as it provided the marble pilasters that adorn the Holy Gate of Saint Peters Cathedral in the Vatican. The Hamidiye Mosque door frame is distinctive in its

μ. Ο τελευταίος τοίχος, στην εξωτερική του πλευρά προς την κεντρική οδό του Αγίου Γεωργίου, φαίνεται να εδράζεται σε τοίχο παλαιότερου κτηρίου. Σε επαφή με τη νότια γωνία της νοτιοανατολικής πλευράς, υπάρχει ένα λιθόδητο θρανίο διαστάσεων 3,00 x 0,55 x 0,40 μ., με στέψη από θυμιανούσικες πλάκες.

Το σύστημα των αφανών ελκυστήρων που είναι ενσωματωμένοι στο πάχος των τοίχων, αναπτύσσεται σε τέσσερις καθ' ύψος στάθμες, όπως μαρτυρούν οι σειρές των σιδερένιων αγκυρώσεων τους (κλειδιά) στις εξωτερικές όψεις του κτηρίου. Ένα πολύ ενδιαφέρον μορφολογικό στοιχείο είναι η κάλυψη ενός κλειδιού ελκυστήρα στην άνω στάθμη της βορειοανατολικής όψης, με ανάγλυφο διακοσμητικό από ασβεστοκονίαμα (εικ. 22). Δύο ανάλογα παραδείγματα παραδίδεται από τη βιβλιογραφία ότι υπήρχαν στη δεκαετία του 1930, σε κτήρια στο χωριό Βουνό της νότιας Χίου, ενώ ένα τρίτο παράδειγμα έχει εντοπιστεί στο Ζυγομαλάδικο, αρχοντικό στον οικισμό του Κάμπου, νότια της πόλης της Χίου.

Η είσοδος στο τέμενος διαμορφώνεται στη βορειοδυτική πλευρά του (εικ. 23). Φέρει περιθύρωμα από μάρμαρο που προέρχεται από τη Χίο και συγκεκριμένα από λατομείο που βρίσκεται στα ΒΔ και σε μικρή απόσταση από την πόλη της Χίου, στην περιοχή με τη χαρακτηριστική ονομασία «Λατόμι». Πρόκειται για το περίφημο στην αρχαιότητα *Marmor Chium*, γνωστό και με την ονομασία *Portasanta*, η οποία του αποδόθηκε από τις παραστάδες από το ίδιο μάρμαρο που κοσμούν την Ιερή Πύλη του ναού του Αγίου Πέτρου στο Βατικανό. Η μορφή του περιθυρώματος χαρακτηρίζεται από λιτότητα και αυστηρότητα. Αποτελείται από ακόσμητες

Εικ. 23 / Fig. 23

Είσοδος, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Entrance, before restoration

παραστάδες που εδράζονται σε κυβόσχημες βάσεις και απολήγουν σε επίκρανα που στηρίζουν το ακόσμητο επίσης ανώφλι. Όμοιας μορφής θύρωμα απαντά στην είσοδο του τζαμιού του τεκέ του Χορασανί Ζαντέ των Μπεκτασήδων (1811) στο Ηράκλειο της Κρήτης, κτήριο που καλύπτεται επίσης με τετράκλινη κεραμοσκεπή στέγη. Τόσο η ιδρυτική επιγραφή του έτους 1891/92 πάνω από την είσοδο του τεμένους Χαμηδιέ όσο και το μετάλλιο με τον τουγρά του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμήτ Β', είναι από λευκό μάρμαρο.

Στη δυτική γωνία του κτηρίου, διατηρείται σιδερένιος δακτύλιος, διαμέτρου 1,10 μ. (εικ. 19 & 24). Το αφανές μέρος του είναι πακτωμένο στην τοιχοποιία, ενώ το τμήμα που εξέχει του περιγράμματος του κτηρίου, στηρίζεται σε τρεις, επίσης σιδερένιες, προεξέχουσες βάσεις, διακοσμημένες περίτεχνα με ελικοειδή φυτικά στοιχεία. Οι δώδεκα τετράγωνες οπές στον δακτύλιο, δηλώνουν την ύπαρξη άλλοτε κιγκλιδώματος. Η μεταλλική αυτή κατασκευή θα πρέπει να ανήκε σε μιναρέ/εξώστη, για τον οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία ούτε για τη μορφή του ούτε για τον τρόπο πρόσβασης σε αυτόν από το εσωτερικό του κτηρίου. Τα οποιαδήποτε στοιχεία υπήρχαν, απωλέσθηκαν κατά την κατάρρευση της δυτικής γωνίας της κεραμοσκεπής, που συμπαρέσυρε τμήμα του θόλου. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων η ανωδομή του μιναρέ καθαιρέθηκε και μάλιστα με κόπο, από συνεργεία της ΔΕΗ, διότι εμπόδιζε το εναέριο δίκτυο. Σε πίνακα του χιώτη ζωγράφου Γιώργου Ζυμαράκη (1934-2023), ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στη γειτονιά γύρω από το Χαμηδιέ τζαμί, αναπαριστάται η κεντρική πλατεία του Καστρου και τα πέριξ αυτής κτίσματα,

austerity. It is composed of unadorned pilasters that rest on cubical bases, crowned with capitals that support the, also unadorned, lintel. A similar door frame can be found in the entrance of the tekke mosque of Ali Dede Horasani of the Bektashi Order (1811) in Heraklion, Crete, a building that is also covered with a tiled, hipped roof. Both the patron inscription of 1891/92 over the entrance of Hamidiye Mosque, and the medallion with the *tughra* of Sultan Abdul Hamid II, are carved in white marble.

An iron ring with a diameter of 1.10 m. can be found on the western corner of the building (fig. 19 & 24). The hidden part of this ring is embedded in the masonry wall, while the part that protrudes is supported by three iron projecting bases (corbels), intricately decorated with winding floral patterns. Twelve square holes on the ring suggest that it used to possess a grill. This metal structure must have belonged to some kind of minaret/balcony, on the exact form of which we have no evidence. Any evidence that might have been useful in identifying it, were lost during the collapse of the western corner of the roof, which knocked down part of the dome as well. According to oral testimonies of neighboring inhabitants, the upper part of the minaret was intentionally and copiously demolished by National Power Company workers, as it stood in the way of hanging electricity cables. A painting by Chian painter Giorgos Zymarakis (1934-2023), who was born and raised in the neighborhood around the mosque, depicts the central square of the Castle and the surrounding buildings as re-

MINARET/ΕΞΩΣΤΗΣ

MINARET/BALCONY

Εικ. 24 / Fig. 24

Σιδερένιος εξώστης στη δυτική εξωτερική γωνία, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Iron balcony on the western exterior corner, before restoration

έτσι όπως τα γνώρισε ο καλλιτέχνης στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Τα αρχικά του ονόματός του, Γ.Ζ., είναι μάλιστα χαραγμένα στο δάπεδο του αύλειου χώρου του Χαμηδιέ, δίπλα σε αυτά των μελών της οικογένειας Κιοσκεριάν (εικ. 15). Στο αριστερό τμήμα του πίνακα της πλατείας του Κάστρου, διακρίνεται το Χαμηδιέ τζαμί με μιναρέ στη δυτική γωνία της κεραμοσκεπούς στέγης. Ο κυλινδρικός κορμός του μιναρέ αποδίδεται σε λευκό χρώμα, ενώ ένα τοξωτό άνοιγμα στη νότια κατεύθυνση οδηγεί σε μικρό εξώστη. Προφορικές μαρτυρίες κατοίκων του Κάστρου, που γνώρισαν ως παιδιά το Χαμηδιέ, πριν τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, κάνουν λόγο για την ύπαρξη μετάλλινου μιναρέ/εξώστη με κωνική στέγη που στηριζόταν σε επίσης μεταλλινες ράβδους. Το 1953, ο Αντώνιος Στεφάνου, γράφει για τό μικρόν τέμενος μέ τόν μετάλλινον όβελίσκον καί έξώστην. Η αρ. 46/1968 Έκθεση Επικινδύνου του Γραφείου Πολεοδομίας της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών, Νομού

membered by the artist in the mid-20th century. In fact, his initials G.Z. are carved onto the floor of the courtyard of Hamidiye Mosque, next to those of the Kioskerian family (fig. 15). On the left side of the painting of the Castle square one can discern Hamidiye Mosque with a minaret on the western corner of its roof. The cylindrical body of the minaret is painted in white, and an arched opening on the south leads out onto a small balcony. Oral accounts by inhabitants of the Castle that knew Hamidiye Mosque before the mid-20th century, also mention existence of a metal minaret/balcony with a conical roof, that was also supported on metal rods. In 1953, Antonios Stefanou writes about “the small mosque with the metal obelisk and balcony”. Danger Report n. 46/1958 of the City Planning Office of the Directorate of Technical Services of the Municipality of Chios states that “on the northwestern corner

Χίου, αναγράφει ότι *εις τήν βορειοδυτικήν γωνίαν καί εις τήν όροφήν τοῦ όρόφου ύφίσταται σιδηροῦν τέμενος και εισηγείται την εξ ολοκλήρου κατεδάφισή του, λόγω στατικής ανεπάρκειας. Σε αντίθεση με το Χαμηδιέ, το σχεδόν πανομοιότυπο τέμενος Οσμανιέ στη συνοικία του Φραγκομαχαλά, εκτός του Κάστρου, διαθέτει οκτάπλευρο λιθόκτιστο μιναρέ με κωνική στέγη, ο οποίος εδράζεται σε τετράγωνη βάση, προσαρτημένη στη βόρεια γωνία της αίθουσας προσευχής (εικ. 3). Ο μιναρές είναι προσβάσιμος από το εσωτερικό του τεμένους Οσμανιέ.*

and the roof of the upper floor there is an iron mosque” and requests that it be completely demolished as it had lost its structural integrity. In contrast to Hamidiye Mosque, the identical Osmaniye Mosque in the Frangomachalas district outside the Castle, still possesses an eight-sided, stone minaret with a conical roof, standing on a square base attached to the northern corner of the prayer hall (fig. 3). Access to this minaret is provided from the interior of the mosque.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΑΙΘΟΥΣΑΣ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ

Στην ενιαία αίθουσα προσευχής (*harem*) του τεμένους (εικ. 25), με εσωτερικές διαστάσεις 8,50 x 8,50 μ., δεσπόζει ημισφαιρικός τρούλος διαμέτρου 8,50 μ., που καλύπτει όλο σχεδόν τον χώρο και απέχει περίπου 8,60 μ. από το δάπεδο. Για την ομαλή μετάβαση από τον τετράγωνο σχήματος χώρο λατρείας στην κυκλική βάση του τρούλου, επιλέχθηκε ως λύση, κατά τα βυζαντινά πρότυπα, η κατασκευή σφαιρικών τριγώνων, η χρήση των οποίων στην οθωμανική αρχιτεκτονική γενικεύθηκε από τον 15^ο αιώνα και έπειτα, κυρίως στον μονότρουλο τύπο των τζαμιών. Τέσσερα μεγάλα σφαιρικά τρίγωνα στις αντίστοιχες γωνίες του κτηρίου, διαμορφώνουν οκταγωνική βάση που εξελίσσεται σε κυκλική με τη βοήθεια οκτώ μικρότερων σφαιρικών τριγώνων. Η επιφάνεια και των δώδεκα τριγώνων οριοθετείται με απλή ανάγλυφη ταινία. Η βάση του τρούλου διακοσμείται

INTERIOR OF THE PRAYER HALL

A hemispherical dome with a diameter of 8.50 m over the prayer hall (*harem*) of the mosque (fig. 25) whose interior dimensions are 8.50 x 8.50 m. The dome covers the entire space, and its highest point is almost 8.60 m. from the floor. For the transition from the square worship space to the circular base of the dome, a Byzantine solution, that of four spherical triangles (*pendentives*) was chosen; the use of spherical triangles became prevalent particularly in the case of single dome mosques since the 15th century. Four, large spherical triangles on the four corners of the prayer hall form an octagonal base, which transforms to a circular base with the help of another eight, smaller spherical triangles. All twelve spherical triangles are framed with simple relief bands. The base of the dome is adorned with a 0.40 m. high band, identical to the one that is found under the exterior

ΤΡΟΥΛΟΣ ↓

↑ DOME

Εικ. 25 / Fig. 25

Τρούλος, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Dome, before restoration

με ταινία, ύψους 0,40 μ., όμοια με αυτήν που αναπτύσσεται εξωτερικά κάτω από τη στέγη του κτηρίου. Ανάγλυφα φύλλα εγγεγραμμένα σε επίσης ανάγλυφα κυκλικά, επάλληλα πλαίσια, διαμορφώνουν τον ρόδακα, διαμέτρου 0,80 μ., που κοσμεί το κέντρο του τρούλου (εικ. 26).

Ο τρούλος είναι κατασκευασμένος με ξύλινο σκελετό (μπαγδατί), ο οποίος αποτελείται από κάθετους στιβαρούς ορθοστάτες και από μικρά κλαδιά τοποθετημένα σε πυκνή οριζόντια διάταξη μεταξύ των κενών (εικ. 27). Εντυπωσιακός ως προς την κατασκευή είναι ο σκελετός της κεραμοσκεπής, ο οποίος περιγράφεται ως εξής από τον αρχιτέκτονα μηχανικό

cornice of the building. The center of the dome is adorned with a rosette, with a diameter of 0.80 m. composed of interwoven circular frames (fig. 26).

The dome is constructed with a timber frame (*bagdati*) composed of strong, vertical staves, and small branches densely woven between them (fig. 27). The skeleton of the tiled roof is quite remarkable in terms of its construction, and is described by the architect-engineer Stavros Vasilakis, who prepared the restoration proposal for the monument as follows:

The skeleton of the ceramic tiled roof works together with the load bearing

νικό κ. Σταύρο Βασιλάκη, ο οποίος εκπόνησε τη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου:

Ο σκελετός της κεραμοσκεπής που συνεργάζεται με τον φέροντα σκελετό του θόλου, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Οι ελκυστήρες των ζευκτών δεν ήταν δυνατόν να κατασκευαστούν οριζόντιοι, διότι θα ήσαν εμφανείς στο εσωτερικό του θόλου. Έτσι, αναπληρώθηκαν με κεκλιμένες ξύλινες δοκούς, που διαπλέκονται έντεχνα για να καταστήσουν όλη την κατασκευή πολύ στιβαρή. Ο σκελετός του θόλου είναι σαν μια μεγάλη ομπρέλα με τρεις επάλληλους δακτύλιους, με 64 «μπανέλλες» στον δακτύλιο της βάσης, οι οποίες στο δεύτερο δακτύλιο γίνονται 32 και στον τρίτο 16. Τα κάτω διαγώνια ξύλα των ζευκτών εφάπτονται με την καμπυλότητα του θόλου και μάλιστα στον εγκάρσιο άξονα έχει απομειωθεί τμήμα τους, ώστε να μην εισχωρεί στον θόλο.

MIHRAB ↓

Στον νοτιοανατολικό τοίχο (*kible*) της αίθουσας και ενσωματωμένη στο πάχος του, χωρίς να προεξέχει εξωτερικά, ανοίγεται η κόγχη (*mihrab* ή *mihrap*) που σηματοδοτεί την κατεύθυνση προς την ιερή πόλη των μουσουλμάνων, τη Μέκκα (εικ. 28). Το μιχράμπ, όπως έχει επικρατήσει από τον 15^ο αιώνα, βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την είσοδο του χώρου στη βορειοδυτική πλευρά. Έχει διαμορφωθεί εξ ολοκλήρου με την τεχνική των «τραβηχτών» κονιαμάτων, το συνολικό ύψος της είναι 4,50 μ., το πλάτος της 2,50 μ. και μορφολογικά εντάσσεται στο πνεύμα του νεοκλασικισμού. Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης φέρει ανάγλυφες νευρώσεις και καταλήγει σε ανακαμπτόμενο οξυκόρυφο τόξο. Οριοθετείται από ζεύγη ανάγλυφων πα-

Εικ. 26 / Fig. 26

Ρόδακας του τρούλου, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Dome rosette, before restoration

structure of the dome and is of particular interest. Since the truss joists could not be horizontal as they would then protrude onto the interior of the dome, they were replaced with inclined wooden rafters, artfully interwoven to render the entire structure rigid. Hence, the entire skeleton of the dome resembles a large umbrella, with three successive rings, with 64 ribs on the base ring, 32 on the second ring, and 16 on the third. The underlying diagonal trussjoists are placed tangentially to the curvature of the dome, and in fact their central parts are made narrower so that they will not intrude into the dome.

The *mihrab* (or *mihrap*) niche is incorporated into the width of the south-eastern wall (*kible*) of the prayer hall, and indicates the direction towards the

MIHRAB ↑

Εικ. 27 / Fig. 27

Άποψη του σκελετού του τρούλου, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Dome structural skeleton, before restoration

ραστάδων που εδράζονται σε χαμηλές βάσεις και φέρουν επίκρανα. Οι παραστάδες διακοσμούνται με ραβδώσεις έως το ύψος της γένεσης του τόξου της κόγχης και με απλό ανάγλυφο, ορθογώνιο πλαίσιο σε χρυσό έως το υπόλοιπο του ύψους τους. Οριζόντιο γείσο στηρίζει επιγραφή με ανάγλυφους χαρακτήρες, η οποία αναφέρεται στον στίχο 37, κεφ. 3 (*Al-Imran*) από το Κοράνι: «Όσες φορές ο Ζαχαρίας επισκεπτόταν το κελί της [Μαριάμ]» και φέρει τη χρονολογία 1891/92 (έτος Εγίρας 1309) (Εικ. 29). Το κείμενο της επιγραφής αναφέρεται σε επεισόδιο από τον Βίο της Παναγίας στα Άγια των Αγίων στον ναό του Σολομών-

sacred Muslim city of Mecca (fig. 28). As was common since the 15th century, the *mihrab* is placed directly across from the entrance on northwestern side. It is formed with the mortar moulding technique, its overall height is 4.50 m., its width 2.50 m. and in terms of morphology it can be classified as neo-classical. The semidome of the niche terminates in an ogee pointed arch, and the niche is framed with two pilasters with capitals on low bases. The pilasters are adorned with fluting up to the level of the springing of the niche arch, and with a simple relief rectangular frame in gold above the fluting. A horizontal lintel supports an inscription with lettering in relief that refer to verse 37, chapter 3 (*Al-Imran*) of the Quran: “Whenever Zechariah visited Mariam in the sanctuary” and the date 1891/92 (Hegira 1309) (fig. 29). The text of the inscription refers to an episode from the Life of the Virgin Mary in the Holy of Holies in the Temple of Solomon, according to the Apocryphal Gospel of James. Comparable specimens of this inscription, which was customarily found in this spot, can be found in three more mosques in Crete, namely the Selim Sultan Mosque (1646) in the Forteza fort in Rethymno, the Küçük Hasan Pasha Mosque (or Yali Camii) (1645-1648) in Chania, and the Reçer Pasha Mosque (17th century) in Heraklion. It is also found in the *mihrab* of the Gazi Hasan Pasha Mosque (1768) in Kos, and the *mihrab* of Hasan Fehmi Pasha Mosque (1904) in Thessaloniki.

As its twin mosque, Osmaniye Mosque, Hamidiye Mosque does not have a *minber*, namely the ambo to the right of

Εικ. 28 / Fig. 28

Νοτιοανατολική εσωτερική πλευρά, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Southeastern side of the interior, before restoration

Εικ. 29 / Fig. 29

Επιγραφή πάνω από το μιχράμπ, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Inscription over the mihrab, before restoration

να, κατά το απόκρυφο Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου. Ανάλογα παραδείγματα της επιγραφής, η οποία είναι τυπική για τη συγκεκριμένη θέση, βρίσκουμε σε τρία τεμένη στην Κρήτη και συγκεκριμένα στο τζαμί του σουλτάνου Ιμπραήμ (1646) στο φρούριο της Φορτέτζας στο Ρέθυμνο, στο τζαμί Κιουτσούκ Χασάν (ή Γιαλί τζαμί) (1645-1648) στα Χανιά

the *mihrab*, from which the Friday sermon was delivered.

A wooden gallery (*mahfil*) with a central semicircular protrusion, on the axis of the *mihrab*, runs along the entire length of the northwestern wall of the prayer hall (fig. 30) supported on two wooden piers, and the surrounding masonry walls. The width of this ter-

Εικ. 30 / Fig. 30

Ξύλινος εξώστης στη βορειοδυτική πλευρά, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Wooden balcony on the northwestern side, before restoration

και στο Ρετζέπ τζαμί (17^{ος} αιώνας) στο Ηράκλειο. Επίσης αναγράφεται στο μιχράμπ του τεμένους Γαζή Χασάν Πασά (1786) στην Κω και στο μιχράμπ του Χασάν Φεχμί Πασά τζαμί (1904) στη Θεσσαλονίκη.

Στο τέμενος Χαμηδιέ, όπως και στο δίδυμό του Οσμανιέ τζαμί, δεν διατηρείται μινμπέρ (*minber*), ο άμβωνας δηλαδή που βρίσκεται στα δεξιά του μιχράμπ, απ' όπου εκφωνείται το κήρυγμα της Παρασκευής.

Ξύλινο υπερώο (*mahfil*) με κεντρική ημικυκλική προεξοχή, ακριβώς στον άξονα του μιχράμπ, καταλαμβάνει όλο το μήκος της βορειοδυτικής πλευράς της αίθουσας προσευχής (Εικ. 30). Στηρίζεται σε δύο επίσης ξύλινους πεσσούς, καθώς

race is 1.50 m. and extends up to 2.10 m. at the protruding balcony. The entire façade of the wooden floor of the gallery is decorated with ogive mouldings, and the same dentil design also found on the exterior cornice and the base of the drum. Only traces of the now lost wooden railing can be seen on the gallery floor. The gallery was accessed via a circular staircase on the western corner of the building, traces of which can be found in the mortar render; its 0.14 m. wide, wooden center column survived up to 2014. The staircase was enveloped in a wooden, semicircular structure, as is attested by the few remaining vertical wooden planks that composed it. A similar gallery staircase can be found in the

και στις τοιχοποιίες στις οποίες εφάπτεται. Το πλάτος του είναι 1,50 μ. και στο τμήμα της προεξοχής 2,10 μ. Το μέτωπο του ξύλινου πατώματος σε όλο το μήκος του, διακοσμείται με κοιλόκυρτα κυμάτια και με το γνωστό από το εξωτερικό γείσο και τη βάση του τρούλου, σχέδιο των γεισιπόδων. Από το ξύλινο κιγκλίδωμα που έφερε άλλοτε, σώζονταν μόνο τα ίχνη του επί του πατώματος. Το υπερώο ήταν προσβάσιμο μέσω κυκλικής κλίμακας στη δυτική γωνία του κτηρίου, τα ίχνη της οποίας αποτυπώνονται στα επιχρίσματα, ενώ ο ξύλινος άξονάς της, διαμέτρου 0,14 μ., σωζόταν μέχρι το 2014. Η κλίμακα περιβαλλόταν από ξύλινη ημικυκλική κατασκευή, όπως μαρτυρούσαν οι λιγοστές κατακόρυφες τάβλες που είχαν σωθεί. Ανάλογο παράδειγμα κλίμακας ανόδου σε υπερώο, απαντά στο τέμενος Αλί Χιλμί Πασά (1909) στην πόλη της Ρόδου.

Απλής μορφής ξύλινα υπερώα, παρόμοια με αυτό στο Χαμηδιέ τζαμί, απαντούν σε πολλά τεμένη της ύστερης Οθωμανικής εποχής· αναφέρονται ενδεικτικά το τέμενος του Καστελορίζου (1755), το τέμενος Μεχμέτ Αγά (1820) στην πόλη της Ρόδου, το Ramazan Pasha Camii (1899) στο Αϊδίνιο, το Aziziye Camii (1912) στην πόλη Pinarbaşı της κεντρικής Τουρκίας, το οποίο διακοσμείται, όπως και στο Χαμηδιέ τζαμί, με ζώνη από γεισίποδες.

Οι απόψεις ως προς τη χρήση του χώρου διαφέρουν. Προοριζόταν είτε για τον μουεζίνη, από όπου έψελνε τις απαντήσεις του προς τον ιμάμη κατά τη διάρκεια της προσευχής είτε ως θέση για τους ανώτερους αξιωματούχους. Η ύπαρξη ψηλών, ξύλινων καφασωτών σε μερικά υπερώα, όπως στα τεμένη στην πόλη της Ρόδου, Μουράτ Ρείς (1636,

Εικ. 31 / Fig. 31

Σιδερένιο στοιχείο στην ανατολική γωνία, πριν τις εργασίες συντήρησης

Iron element on the eastern corner, before conservation

Ali Hilmi Pasha Mosque (1909) in the city of Rhodes.

Quite simple wooden galleries, like that found at Hamidiye Mosque can also be found at many late Ottoman mosques. An indicative list would include the mosque of Kastelorizo (1755), the Mehmed Aga Mosque (1820) in the city of Rhodes, the Ramazan Pasha Camii (1899) in Aydın, and the Aziziye Camii (1912) in the city of Pinarbaşı in central Turkey which is also decorated with a dentil band similar to that of Hamidiye Mosque.

There are conflicting notions on the exact function of the gallery. It was intended either for the muezzin, from where he chanted his responses to the imam during prayer, or for high-ranking officials.

1797) και Αλί Χιλμί Πασά (1909), ώστε να αποκρύπτεται η θέαση από την αίθουσα του ισογείου και να εξασφαλίζεται η ιδιωτικότητα, υποδεικνύουν ότι αυτά προορίζονταν ως χώρος προσευχής για τις γυναίκες.

Στην ανατολική γωνία του κτηρίου και σε ύψος 1,50 μ. από το δάπεδο, είναι προσαρτημένο σιδερένιο εξέχον στέλεχος, μήκους 0,80 μ., με άνθινα μοτίβα (εικ. 31). Πιθανά να επιτελούσε τον ρόλο του κουρσί ή κιουρσού (*kursi* ή *kürsü*), το οποίο είναι ένα είδος θρανίου, λίθινο ή ξύλινο, αριστερά του μιχράμπ, όπου τοποθετούνται τα ιερά βιβλία.

Το παλαιό δάπεδο της αίθουσας, το οποίο αφαιρέθηκε για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, ήταν ξύλινο, κατασκευασμένο από φαρδιές σανίδες (εικ. 28). Κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς, υπήρχε υπερυψωμένο κατά 0,20 μ. δάπεδο, πλάτους 1,00 μ., η συνέχεια του οποίου διακοπτόταν μπροστά από την κόγχη του μιχράμπ.

ΠΡΟΣΤΩΟ

Η ύπαρξη ξύλινου προστώου (*revak*) σε επαφή με την πρόσοψη του κτηρίου, τεκμαίρεται τόσο από τα στοιχεία που διασώθηκαν στο ίδιο το κτήριο όσο και από την αρ. 46/1968 Έκθεση Επικινδύνου του Γραφείου Πολεοδομίας της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών, Νομού Χίου, η οποία κάνει λόγο για το ξύλινο προστέγασμα στη βόρεια πλευρά που πρέπει να κατεδαφιστεί, λόγω της αποσάθρωσης και της καθίζησης που έχει υποστεί. Ακόμη, σε φωτογραφία του τεμένους Χαμηδιά του 1972, από το Αρχείο της Εφο-

The existence of tall, wooden trellises on some galleries, such as in the Murat Reis Mosque (1636, 1797) and Ali Hilmi Pasha Mosque (1909) in the city of Rhodes, which obstructed the view of the gallery from the ground-floor of the prayer hall and thus provided a measure of privacy, might indicate that these were intended as secluded prayer areas for women.

An iron element, with floral motifs attached to the eastern corner of the building at a height of 1.50 m. over the floor (fig. 31) may possibly have been the so-called *kursi* or *kürsü*, namely a type of stone or wooden bench to the left of the *mihrab*, on which the holy books were placed.

The old floor of the prayer hall which was removed in order to carry out the excavation was made of wide wooden planks (fig. 28). A 0.20 high, and 1.00 m. wide raised step run along the southeastern side of the interior, except for the part in front of the *mihrab* niche.

PORTICO

The existence of a wooden portico (*revak*) on the main façade of the building can be deduced from the evidence that has survived in the building itself, and from Danger Report n. 46/1958 of the City Planning Office of the Directorate of Technical Services of the Municipality of Chios, which mentions the wooden porch on the northern side of the mosque that needs to be demolished, due to the damage and settlement it had suffered. Furthermore, in a 1972 photograph of Hamidiye Mosque from the archives of

Εικ. 32 / Fig. 32

Κατάλοιπα ξύλινου προστώου στη βορειοδυτική πλευρά. Λήψη έτους 1972

Wooden portico remains on the northwestern façade. 1972

ρείας Αρχαιοτήτων Χίου, απεικονίζεται ό,τι είχε απομείνει από τον ξύλινο σκελετό του προστώου (εικ. 32). Ο χώρος αυτός με τον χαρακτηριστικό προσδιορισμό ως «τόπος της τελευταίας συνάθροισης» (*Son Cemaat Yeri*), χρησίμευε ως τόπος προσευχής είτε για τους καθυστερημένους πιστούς είτε για τους πλεονάζοντες πιστούς, όταν το εσωτερικό του τεμένους ήταν πλήρες. Η εμφάνισή του ως αναπόσπαστου αρχιτεκτονικού στοιχείου ενός μουσουλμανικού τεμένους, ανάγεται στην εποχή των Σελτζούκων και συγκεκριμένα στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Στα πρώιμα παραδείγματα, όπως στο Akçasar Camii στην πόλη Karaman της κεντρικής

the Ephorate of Antiquities of Chios, one can see the remnants of the surviving wooden frame of the portico (fig. 32). This space, also characteristically known as “place of last congregation” (*Son Cemaat Yeri*), was used as a prayer ground for those that arrived late, or for any surplus worshippers that could not be accommodated in the already crowded mosque. The first appearance of this space as an integral part of a Muslim mosque dates back to the time of the Seljuk Turks, namely the early 14th century. Some early specimens such as the Akçasar Camii in the city of Karaman in central Turkey and Ulu Camii in the city

Τουρκίας και στο Ulu Camii στην πόλη Birgi στη δυτική Τουρκία, τα προστώα είναι ενιαίοι χώροι με επίπεδη οροφή. Η πιο συνήθης μορφή προστώου στην Οθωμανική αρχιτεκτονική και αυτή που απαντά κατά κανόνα στα Οθωμανικά τεμένη της Ελλάδας, είναι τα κιονοστήρικτα προστώα με τρεις ή πέντε τρούλους.

Το προστώο του τεμένους Χαμηδιέ, κάλυπτε τον τραπεζοειδή χώρο επιφάνειας 31 τ.μ., στη βορειοδυτική πλευρά του κτηρίου. Έφερε δίριχτη κεραμοσκεπή που στηριζόταν σε πέντε ξύλινους στύλους, όπως μαρτυρεί το αποτύπωμα της στέγης στο επίχρισμα της πρόσοψης και οι οπές πάκτωσης στις πλάκες των λιθόδητων τοίχων που οριοθετούν τις τρεις πλευρές του χώρου. Ο βόρειος τοίχος του προστώου, όπως αποκαλύφθηκε μετά την καθαίρεση του επιχρίσματος που τον κάλυπτε (εικ. 18), είναι δομημένος με αρχαίες λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση. Το αρχαίο αυτό υλικό πιθανά προέρχεται από το μνημειώδες κτήριο επί του οποίου χτίστηκε το τέμενος ή και από το μνημειώδες επίσης κτήριο των ελληνιστικών ή των ρωμαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκε το 2021 κάτω από παλαιά οικία, απέναντι από τη νοτιοδυτική πλευρά του Χαμηδιέ. Το δάπεδο του προστώου λόγω της διαφορετικής κάλυψής του, παρουσιάζει τριμερή διάρθρωση. Ο κεντρικός διάδρομος που οδηγεί στην είσοδο του τεμένους, είναι καλυμμένος με λιθόπλακες Θυμιανών, ενώ τα τμήματα εκατέρωθεν είναι επιστρωμένα με ροδόχρωμη υδραυλική κονία, γνωστή στη Χίο με την ονομασία «αστρακιά». Πριν την έναρξη των εργασιών στο κτήριο, χαμηλός τοίχος από τσιμεντόπλινθους, απομόνωνε το βόρειο τμήμα του χώρου.

Ξύλινο προστώο που στηριζόταν σε

of Birgi in western Turkey, the porticos are single spaces covered with a flat roof. The most common form of portico in Ottoman architecture, and the one more often encountered in the mosques of Greece, is a columned portico with three or five domes.

The floor plan of the Hamidiye Mosque portico coincides with the 31 sq. m. large trapezoid space on the northwestern side of the building. It was covered with a saddleback, ceramic tile roof resting on five wooden columns, as is attested by the trace of the roofline on the front façade render, as well as the holes into which the beams that outline the three sides of the space were embedded. After the removal of the render that covered it (fig. 18), it was discovered that the northern wall of the portico, was constructed with ancient stone blocks in reuse. This ancient building material probably originates from the monumental building over which the mosque was erected, or from the similarly monumental Hellenistic or Roman building discovered in 2021 below an old house, across from the southwestern side of the Hamidiye Mosque. Since the portico is composed of three parts, the floor is covered in different materials respectively. The central corridor that leads up to the entrance is laid with Thymiana stone slabs, while the parts on either side of Mosque it are laid with rose-hued, hydraulic lime mortar, also known in Chios as “astrakia”. Before the commencement of the restoration project, a slow cement-block wall partitioned the northern part of the space.

A similar wooden portico supported on four wooden columns, and covered

τέσσερις ξύλινους στύλους, καλυμμένο με κεραμοσκεπή, διέθετε ένα χαμένο σήμερα τέμενος, το Καντρί τζαμί (1870), στην άλλοτε συνοικία Λελέκ μαχαλά (συνοικία των πελαργών) στην πόλη της Μυτιλήνης. Από τον νησιωτικό χώρο και συγκεκριμένα από την πόλη της Ρόδου, προέρχονται ακόμη δύο παραδείγματα ξύλινων προστώων που ανάγονται στον 19^ο αιώνα. Το δεύτερο νεότερο προστώο, κάτοψης Π, του ιστορικού τεμένους του Σουλειμάν που ιδρύθηκε, σύμφωνα με την παράδοση, μετά την κατάκτηση της Ρόδου από τους Οθωμανούς, το 1522, στηρίζεται σε είκοσι δύο τετραγωνικής διατομής στύλους και φέρει κάλυψη από κοιλόκυρτα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Στο Χαμζά Μπέη τζαμί (19^{ος} αιώνας), μια απλή ξυλοκατασκευή από πέντε ορθοστάτες που φέρει κάλυψη από φύλλα λαμαρίνας, διαμορφώνει το προστώο στη βορειοδυτική όψη του τεμένους.

Το τέμενος Χαμηδιέ ακολουθεί τον απλό αρχιτεκτονικό τύπο της μονότρουλης αίθουσας, όπως αυτός διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε στην πρώτη πρωτεύουσα των Οθωμανών, στην Προύσα. Ο τύπος αυτός που προσφέρει το πλεονέκτημα της απουσίας οποιαδήποτε στηρίγματος στον εσωτερικό χώρο, επικράτησε στην Οθωμανική αυτοκρατορία από τον 16^ο αιώνα και διαδόθηκε ευρέως στον χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου. Κατά την όψιμη οθωμανική περίοδο, στα τεμένη που ιδρύθηκαν κυρίως στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, η άλλοτε κυριαρχία του τρούλου αντικαταστάθηκε από την κυριαρχία των όψεων, στις οποίες η συμμετρία στη διάρθρωση αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό. Η νέα αυτή τάση στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των επαρχια-

with a ceramic tile roof was also found in the, now lost Kandri Mosque (1870) in the late Lelek machala quarter (quarter of the storks) in the city of Mytilene. Another two specimens of comparable 19th century wooden porticos can be found in the islands, namely the city of Rhodes. The second modern U-shaped portico of the Suleiman Mosque, founded in 1522, rests on twenty-two square columns and is covered with Byzantine ceramic tiles. Moreover, in the Hamza Bey Mosque (19th century) a simple structure with five columns, covered with sheet metal, forms the portico on the northwestern façade of the mosque.

Hamidiye Mosque belongs to the single-dome mosque architectural type, as it developed and evolved in the first Ottoman capital of Bursa. This particular type has the advantage of not requiring any support in the interior of the hall, dominated the Ottoman Empire from the 16th century onwards, and became widespread throughout the Balkans. During the late Ottoman period, in the mosques founded mainly in the provinces of the empire, attention turned from the dome to the façades which became the dominant design element, the main features of which was their symmetrical articulation. This new trend in the architectural design of provincial mosques, which emphasized the outward appearance of buildings became quite prevalent mainly in the period of Sultan Abdul Mejit I (1839-1861), and was based on the notion that the façades reflected the image of legitimacy and indisputable power of the Sultan.

κών τζαμιών, η οποία προσέθετε μεγαλύτερη δυναμική στην εμφάνιση των κτηρίων και επικράτησε κυρίως στην εποχή του Αμπντούλ Μετζήτ Α' (1839-1861), βασίστηκε στην αντίληψη ότι οι όψεις αντικατόπτριζαν τη δημόσια εικόνα της νομιμότητας και της αδιαμφισβήτητης εξουσίας του σουλτάνου.

Στη Χίο, τα δύο σύγχρονα τεμένη, το Χαμηδιέ και το Οσμανιέ, μοιράζονται τον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο, διαθέτουν σχεδόν όμοιες όψεις και πανομοιότυπα επί μέρους μορφολογικά στοιχεία, όπως το μιχράμπ. Στην περίπτωση όμως του Χαμηδιέ, η κατασκευή ξύλινου τρούλου, αρκετά μεγάλης διαμέτρου, που αποκρύπτεται εξωτερικά από κεραμοσκεπή στέγη, αποτελεί ιδιαιτελία του κτηρίου και είναι το στοιχείο που το διαφοροποιεί από το τέμενος Οσμανιέ. Η αίθουσα προσευχής του δευτέρου στεγαζόταν με επίπεδη οροφή, που σήμερα δεν σώζεται και ήταν διακοσμημένη με ξύλινα στοιχεία που σχημάτιζαν δύο ομόκεντρους κύκλους, εγγεγραμμένους σε επάλληλα τετράγωνα (εικ. 33). Πρόκειται για τη συνήθη εσωτερική στέγαση που απαντά σε πολλά τεμένη με κεραμοσκεπή στέγη, σε όλες τις περιοχές που περιελάμβανε η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η πλειονότητα των τζαμιών που χτίστηκαν στη γειτονική Λέσβο, τόσο στην πόλη της Μυτιλήνης όσο και στα χωριά της, από τον 17^ο έως και τον 19^ο αιώνα, έφεραν κεραμοσκεπή στέγη και διακοσμημένη ξύλινη οροφή, όπως το Βαλιδέ τζαμί (1615), το Τσιναρλί τζαμί (τέλη 18^{ου} αιώνα) και το Καντρί τζαμί (1870). Τα δύο τελευταία κτήρια σήμερα δεν σώζονται. Απλού τύπου τεμένη με στέγαση όμοια με το Οσμανιέ τζαμί της Χίου, ανεγέρθηκαν και στην απέναντι μικρασιατική ακτή κατά την τελευταία

The two contemporary mosques of Chios, namely Hamidiye and Osmaniye, share the same architectural type and have almost identical façades, and identical individual morphology features, such the *mihrab*. In the case of Hamidiye, however, the construction of a wooden dome, of a substantial diameter, that is hidden from the exterior by a ceramic tile roof, is a peculiarity of this particular building, and an element that sets it apart from Osmaniye Mosque. The prayer hall of the latter was covered with a flat ceiling, which sadly does not survive today, decorated with wooden moldings that formed two concentric circles, inscribed in successively larger squares (fig. 33). This is the typical ceiling found in many mosques with a ceramic tile roof, in all areas previously ruled by the Ottoman Empire. The majority of mosques built in the neighboring island of Lesbos, both in the city of Mytilene and the countryside, from the 17th to the 19th century, had a ceramic tile roof and a decorated wooden ceiling, such a Valide Mosque (1615), Zincirli Mosque (late 18th century) and Kandri Mosque (1870). The latter two buildings do not survive today. Simple mosques with a roof similar to that of Osmaniye Mosque in Chios were erected on the coast of Asia Minor across from Chios, during the last period of the Ottoman Empire. Four mosques (Ağa Camii, Kavci Camii, Mahkeme Camii & Yakup Ağa Camii) at Edremit have a tiled roof and a flat ceiling, as does the Hamidiye Camii on Cunda island (Moshonisos) on the mouth of the gulf of Edremit across from Ayvalık, erected in 1898 under the patronage of Sultan

Εικ. 33 / Fig. 33

Εσωτερική άποψη του τεμένους Οσμανιέ στην περιοχή του «Φραγκομαχαλά», πόλης Χίου. Λήψη έτους 1982

Interior view of Osmaniye Mosque in the "Frangomachalas" quarter, City of Chios 1982

περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τέσσερα τεμένη (Ağa Camii, Kavci Camii, Mahkeme Camii & Yakup Ağa Camii) στο Αδραμύτιο, είναι κεραμοσκε-

Abdul Hamid II (1876-1909). The same type of roof and ceiling found in Osmaniye Mosque is also quite common in the region of Greece, such as in the Gazi

παστα με επίπεδη ξύλινη οροφή, όπως επίσης και το *Hamidiye Camii* στο νησί Cunda (Μοσχόνησος) στην είσοδο του Αδραμυττηνού κόλπου, απέναντι από το Αϊβαλί, το οποίο χτίστηκε το 1898 με χορηγία του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίντ Β' (1876-1909). Ο ανάλογος με το Οσμανιέ τζαμί της Χίου τύπος στέγασσης, είναι συχνός και στον ελλαδικό χώρο, όπως στο Γαζή Χασάν Πασά τζαμί (1786) στην Κω, στο Μεχμέτ Αγά τζαμί (1820) στη Ρόδο, στο Γενί τζαμί (τέλη 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αιώνα) στη Λάρισα, στο Γενί τζαμί στην Κομοτηνή και συγκεκριμένα στην επέκτασή του (β' μισό 19^{ου} αιώνα). Το τζαμί της Ιεράπετρας στην Κρήτη, με ξύλινη, τετράριχτη κεραμοσκεπή και επίπεδη οροφή, μοιράζεται με τα δύο τεμένη της Χίου το ίδιο έτος ίδρυσης, καθώς και την ίδια μορφολογία των όψεων, πλην της πρόσοψης.

Στον αντίποδα, ο τύπος κτηρίου με εγκιβωτισμένο στη στέγη τρούλο, όπως στο Χαμηδιέ τζαμί στη Χίο, απαντά με μικρότερη συχνότητα. Ως πρόδρομη μορφή αυτού του είδους της στέγασσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί η μνημειώδης ξύλινη, πυραμιδοειδής, τετράριχτη στέγη του ιστορικού τεμένους Βαγιαζήτ (1420) στο Διδυμότειχο, με επιρροές από την αρχιτεκτονική παράδοση των Σελτζούκων, που φέρει έναν επίσης ξύλινο κυλινδροκωνικό τρούλο στο κέντρο της.

Το κεραμοσκεπές Βίγλα τζαμί στη Μυτιλήνη, το οποίο χτίστηκε μετά το 1867 στη θέση παλαιότερου τεμένους και μετατράπηκε το 1929 σε χριστιανικό ναό, διαθέτει ημισφαιρικό τρούλο, που έφερε άλλοτε γραπτή διακόσμηση από περίτεχνα αραβουργήματα. Διακοσμημένο ξύλινο τρούλο κάτω από κεραμοσκεπή, βρίσκουμε και στο *Pazarlik Camii* (μέσα 19^{ου} αιώνα) του Αδραμυτίου, στην απέναντι από

Hasan Pasha Mosque (1786) on Kos island, the *Mehmed Aga Mosque* (1820) in Rhodes, the *Yeni Camii* (late 19th-early 20th century) in Larissa and the *Yeni Camii* in Komotini, particularly in its second half of 19th century extension. The mosque of Ierapetra in Crete, with its wooden, hipped, ceramic tile roof and its flat ceiling shares the same year of construction as the two mosques of Chios, as well as the same morphology in its façades, except the front façade.

On the other hand, the mosque type with a dome hidden inside a wooden roof, such as the *Hamidiye Mosque* in Chios, is encountered much more rarely. A precursor to this type of roofing could be the monumental, wooden, pyramidal, hipped roof of the historic *Bayezid Mosque* (1420) in Didymoteicho, which was influenced by the Seljuk architectural tradition, and has a cylindrical-conical dome in its center.

The ceramic tile roofed *Vigla Camii* in Mytilene, which was erected after 1867 in the location of an older mosque, and converted in 1928 to a Christian church, has a hemispherical dome that used to have painted decoration in the form of intricate arabesque designs. Another intricately decorated dome under a tiled roof can be found in *Pazarlik Camii* (late 19th century) in Edremit, on the Asia Minor coast across from Lesvos, whose façades are almost identical to the aforementioned *Vigla Camii*. In northern Greece, and in particular in Xanthi, can be found two mosques that have the same type of roofing, namely *Sünne Camii* (after 1667) and *Cinar Camii* (18th century). Outside the region of Greece, one must also note *Aladza*

τη Λέσβο μικρασιατική ακτή, του οποίου οι όψεις είναι σχεδόν όμοιες με το Βίγλα τζαμί. Στη βόρεια Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Ξάνθη, εντοπίζονται δύο τεμένη που ακολουθούν τον ίδιο τύπο στέγασσης, το Σούννε τζαμί (μετά το 1667) και το Τσινάρ τζαμί (18^{ος} αιώνας). Εκτός ελλαδικού χώρου, στο *Aladza Camii* (1495, 1833/34) στην πόλη Τέτοβο της Βόρειας Μακεδονίας, που είναι γνωστό για τον εξάισιο γραπτό διάκοσμο των εσωτερικών αλλά και των εξωτερικών του όψεων, ο μεγάλος τρούλος της αίθουσας προσευχής καλύπτεται εξωτερικά από τη στέγη.

Στα οθωμανικά τεμένη που φέρουν κεραμοσκεπή στέγη, εκτός από την εσωτερική στέγασση με τρούλο ή με επίπεδη ξύλινη οροφή, σπανιότερα απαντά και μία τρίτη, που αποτελεί συνδυασμό των δύο πρώτων. Στο *Fatih Camii* (1862/63) στην πόλη Τσανάκ Καλέ της βορειοδυτικής Τουρκίας, η συνέχεια της διακοσμημένης ξύλινης οροφής διακόπτεται στο μέσον της τετράγωνης αίθουσας προσευχής από έναν μικρό ξύλινο, επιχρισμένο θόλο που ενσωματώνεται στην κεραμοσκεπή. Ανάλογη κάλυψη υπάρχει και στο τέμενος *Hasan Ağa Camii* (1758/59) στην πόλη Μπουρχανιγιέ, στον κόλπο του Αδραμυτίου. Ένα παρόμοιο παράδειγμα βρίσκουμε και στο τέμενος της Φεριντέ Χανούμ (1903/04) στο στρατόπεδο Παύλος Μελάς της Θεσσαλονίκης, όπου όμως η επίπεδη οροφή διατρυπάται στο κέντρο της αίθουσας όχι από τρούλο, αλλά από θόλο με τη μορφή σταυροθολίου.

Camii (1495, 1833/34) in the city of Tetovo in North Macedonia, which renowned for the splendid painted decoration both of its interior and its façades, and where the large prayer hall dome is also covered with a wooden roof.

A third roofing variation that actually is a combination of the other two described above, namely the one with the interior domed ceiling and the wooden flat ceiling, can also be encountered. In the *Fatih Camii* (1862/63) in the city of Çanakkale in northwestern Turkey, the decorated wooden roof is interrupted in the center of the prayer hall by a small wooden, stucco-covered dome that is integrated into the roof. A similar roofing can be found in the *Hasan Ağa Camii* (1758/59) in the city of Burhaniye in the gulf of Edremit. Another similar specimen is also found in the *Feride Hanum Mosque* (1903/04) in the Pavlos Melas military camp in Thessaloniki, where the flat ceiling is interrupted in the center of the prayer hall not by a dome, but by a cross-vault.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ

Δ

D

HAMIDIYE MOSQUE RESTORATION PROJECT

ΤΟ 2016, ΕΓΚΡΙΘΗΚΕ από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.Α., η μελέτη της αποκατάστασης του Οθωμανικού τεμένους Χαμηδιέ (**εικ. 34-36**), την εκπόνηση της οποίας είχε αναθέσει η Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου στον αρχιτέκτονα μηχανικό κ. Σταύρο Βασιλάκη. Το 2018, με σχετική Απόφαση του Υπουργείου Οικονομίας & Ανάπτυξης, το έργο με τίτλο «Επανάχρηση τεμένους Χαμηδιέ στο Κάστρο της Χίου» εντάχθηκε στο Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Εδικού Σκοπού για το Βόρειο Αιγαίο 2017-2020 (Εθνικοί Πόροι ΠΔΕ), με προϋπολογισμό 400.000 €. Το ίδιο έτος, εγκρίθηκε από το ΥΠ.ΠΟ.Α. η υλοποίηση του ως άνω έργου απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χίου. Οι εργασίες περατώθηκαν στις 6-1-2023, με καθυστέρηση ως προς τον αρχικό σχεδιασμό, λόγω των προβλημάτων δυσλειτουργίας που δημιούργησε η πανδημία του κορωνοϊού στο εργοτάξιο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την έναρξη των εργασιών, αποτέλεσε η ανασκαφική διερεύνηση στο εσωτερικό του τεμένους, η οποία πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 2019 και έφερε στο φως τα οικοδομικά κατάλοιπα του κτηρίου επί του οποίου ανεγέρθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το Χαμηδιέ τζαμί. Ακολούθησε στη συνέχεια η κατάχωση των εναπομεινάντων τμημάτων του προγενέ-

THE RESTORATION proposal for the Ottoman Hamidiye Mosque (**fig. 34-36**), commissioned to architect engineer Mr. Stavros Vasilakis by the Ephorate of Antiquities of Chios, was approved by the Directorate for the Restoration of Byzantine and post-Byzantine Monuments of the Hellenic Ministry of Culture in 2016. In 2018, after a relevant Decree by the Ministry of Economy and Development, the project titled “Reuse of Hamidiye Mosque in the Castle of Chios” was integrated into the Special Purpose Development Plan for the North Aegean 2017-2020 (funded by National Funds) with a budget of 400,000.00 €. The same year the Hellenic Ministry of Culture approved that the project be carried out under the direct supervision of the Ephorate of Antiquities of Chios. The project was completed on January 6st 2023 with some delay with respect to the original schedule, due to the hindrances brought on by the COVID 19 pandemic.

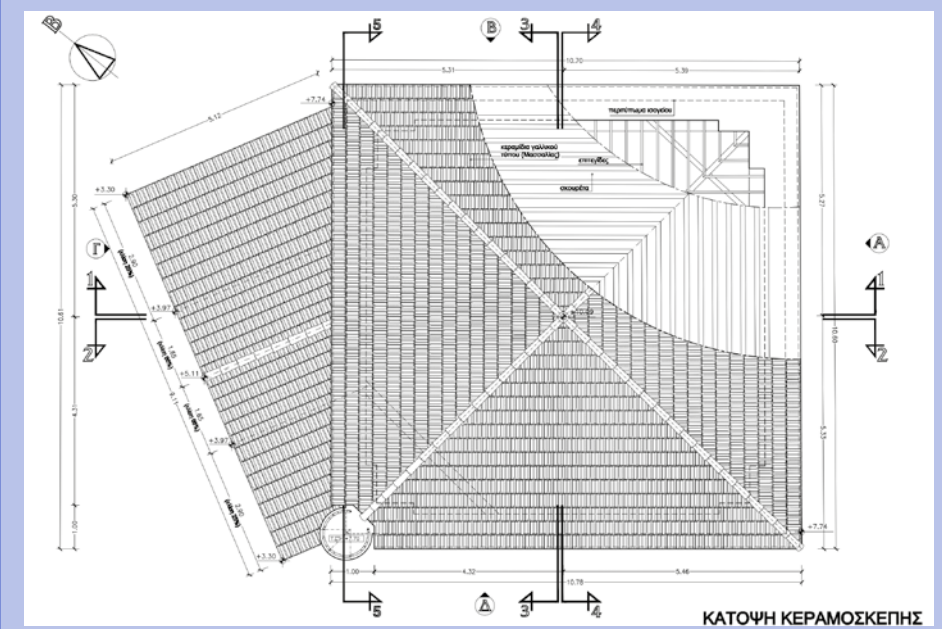
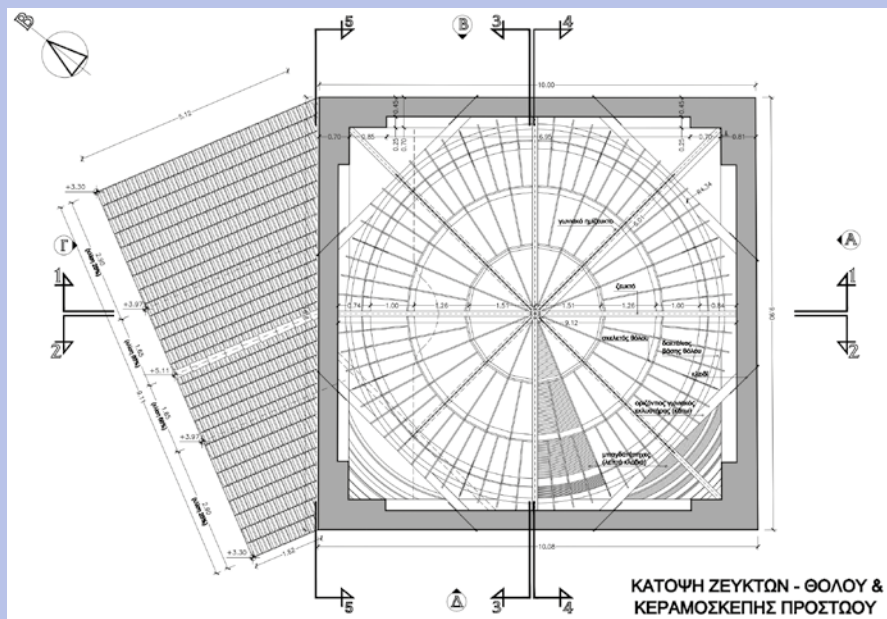
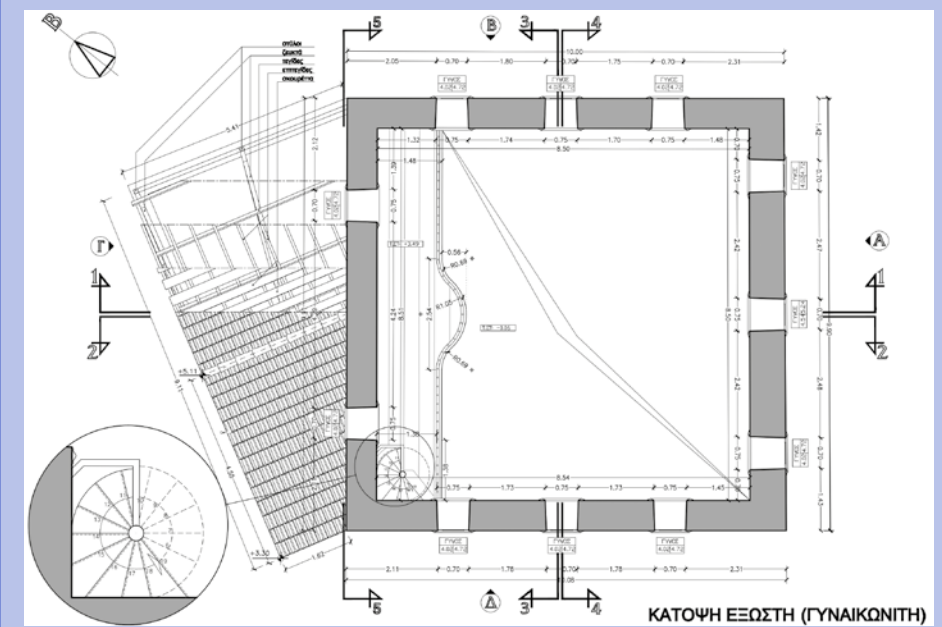
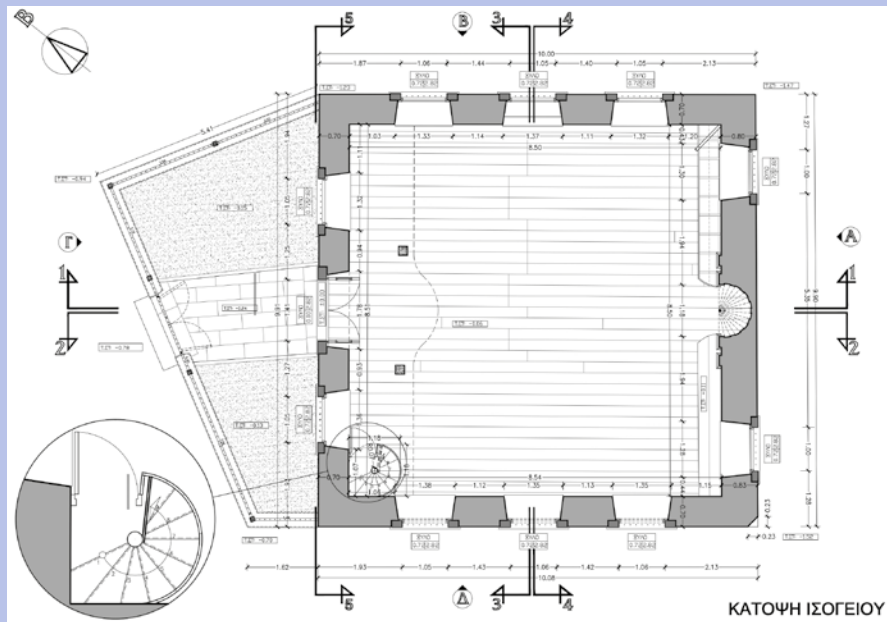
A prerequisite for the commencement of the restoration project was the excavation in the interior of the mosque, which was carried out in late 2019 and brought to light the building remains of the building over which Hamidiye Mosque had been erected in the late 19th century. After the completion of the excavation, the remains were covered up, as approved by the Archaeological Council. In 2020

στερου κτηρίου, η οποία εγκρίθηκε από το αρμόδιο Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Το 2020, πραγματοποιήθηκαν εργασίες οργάνωσης του εργοταξίου, όπως ήταν η προμήθεια πιστοποιημένων, μεταλλικών ικριωμάτων εξωτερικού τύπου, τα οποία τοποθετήθηκαν περιμετρικά και σε όλο το ύψος των εξωτερικών όψεων του κτηρίου, καθώς και η τοποθέτηση εσωτερικού ικριώματος και ξύλινων επιπέδων εργασίας, προκειμένου να καταστεί δυνατή η πρόσβαση στον θόλο του μνημείου για την ανακατασκευή των κατεστραμμένων τμημάτων του. Η ισχυρή σεισμική δόνηση της 30ης Οκτωβρίου 2020, είχε ως συνέπεια την πτώση και τη θραύση σε τρία κομμάτια της μαρμαρίνης πλάκας με τον τουγρά του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ από την πρόσοψη του κτηρίου. Η πλάκα μεταφέρθηκε στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας, όπου συγκολλήθηκε και στη συνέχεια επανατοποθετήθηκε (**εικ. 37**).

Τον Δεκέμβριο του 2020, στο πλαίσιο του έργου, ο ΔΕΔΔΗΕ Χίου προχώρησε στην αποξήλωση όλων των καλωδιώσεων από τις όψεις του κτηρίου και στην υπογείωση του ηλεκτρικού δικτύου. Στα τέλη του 2020 και κατόπιν σχετικής έγκρισης από την αρμόδια Διεύθυνση του ΥΠ.ΠΟ.Α., πραγματοποιήθηκε λήψη έξι δειγμάτων κονιαμάτων (δύο κονιαμάτων δομής, δύο κονιαμάτων επιφανειακών αρμών και δύο κονιαμάτων επιχρισμάτων) τόσο από τις εσωτερικές όσο και τις εξωτερικές τοιχοποιίες του κτηρίου, τα οποία και απεστάλησαν προς ανάλυση στο Εργαστήριο του Τμήματος Τεχνικών Ερευνών Αναστήλωσης και Προδιαγραφών, της Διεύθυνσης Έρευνας και Τεχνικής Υποστήριξης Μελετών και Έργων Αναστήλωσης του ΥΠ.ΠΟ.Α.

the project site was organized, and metal scaffolding was erected all along the façades of the building, while special scaffolding with wooden platforms was also erected in the interior of the monument, in order to allow access to the dome of the mosque, and the reconstruction of its damaged portions. During the strong earthquake of October 30th, 2020, the marble slab with the *tughra* of Sultan Abdul Hamid II on the front façade of the building was dislodged, fell to the ground, and shattered into three pieces. The stone slab was transported to the conservation workshop of the Ephorate, where it was glued together and then placed back in its original position (**fig. 37**).

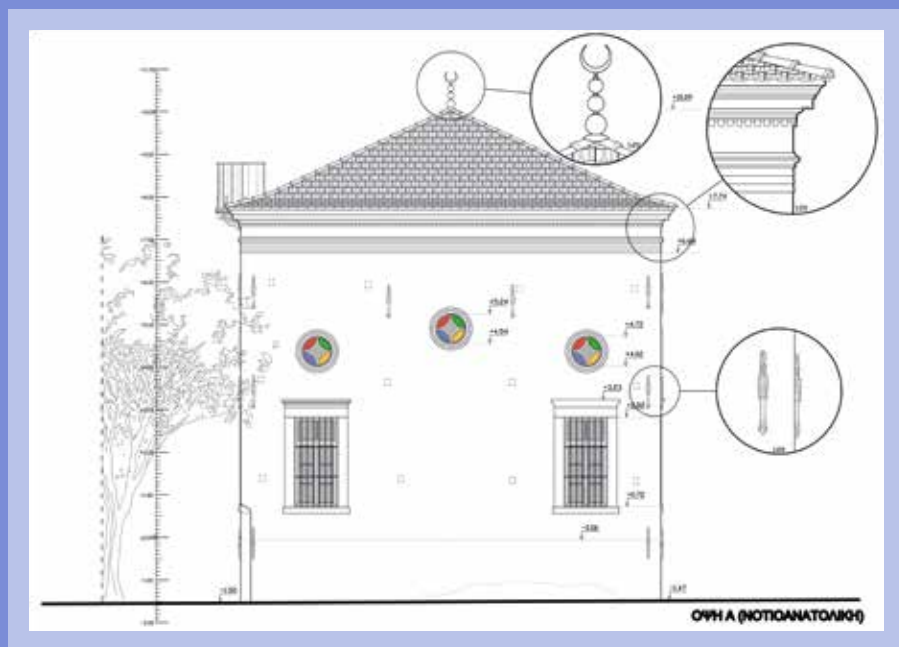
In December 2020, in the context of the restoration project, the Electricity Distribution Network Company of Chios removed all power cables from the façades of the building and installed them under the ground. In late 2020, after an approval by the relevant Directorate of the Hellenic Ministry of Culture was granted, a total of six mortar specimens (two building mortars, two surface pointing mortars, and two exterior render mortars) were collected both from the external and internal masonry walls of the monument; these were sent for analysis to the Laboratory of the Directorate for Research on Restoration and Specifications, of the Directorate of Research and Technical Support for Restoration Projects of the Hellenic Ministry of Culture. According to the findings of the report “Mineralogy and physical analysis of the mortars and renders of Hamidiye Mosque in the Castle of Chios” prepared by chemical engineer Ourania Tserpeli and geologist Stavroula Psychogiopoulou, the building mortars of

Εικ. 34 α-δ / Fig. 34 a-d

Σχέδια κατόψεων πρότασης (Μελέτη Στ. Βασιλάκη)

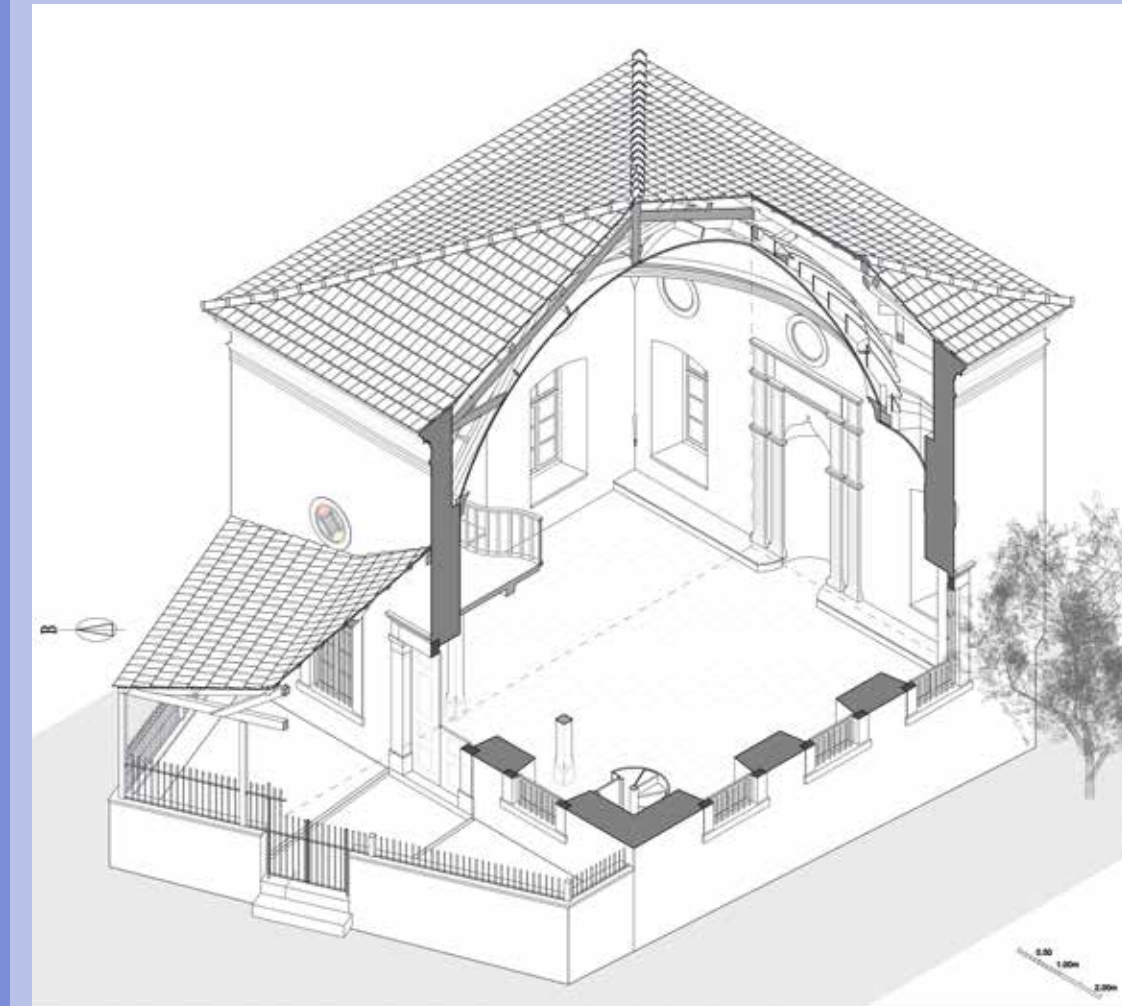
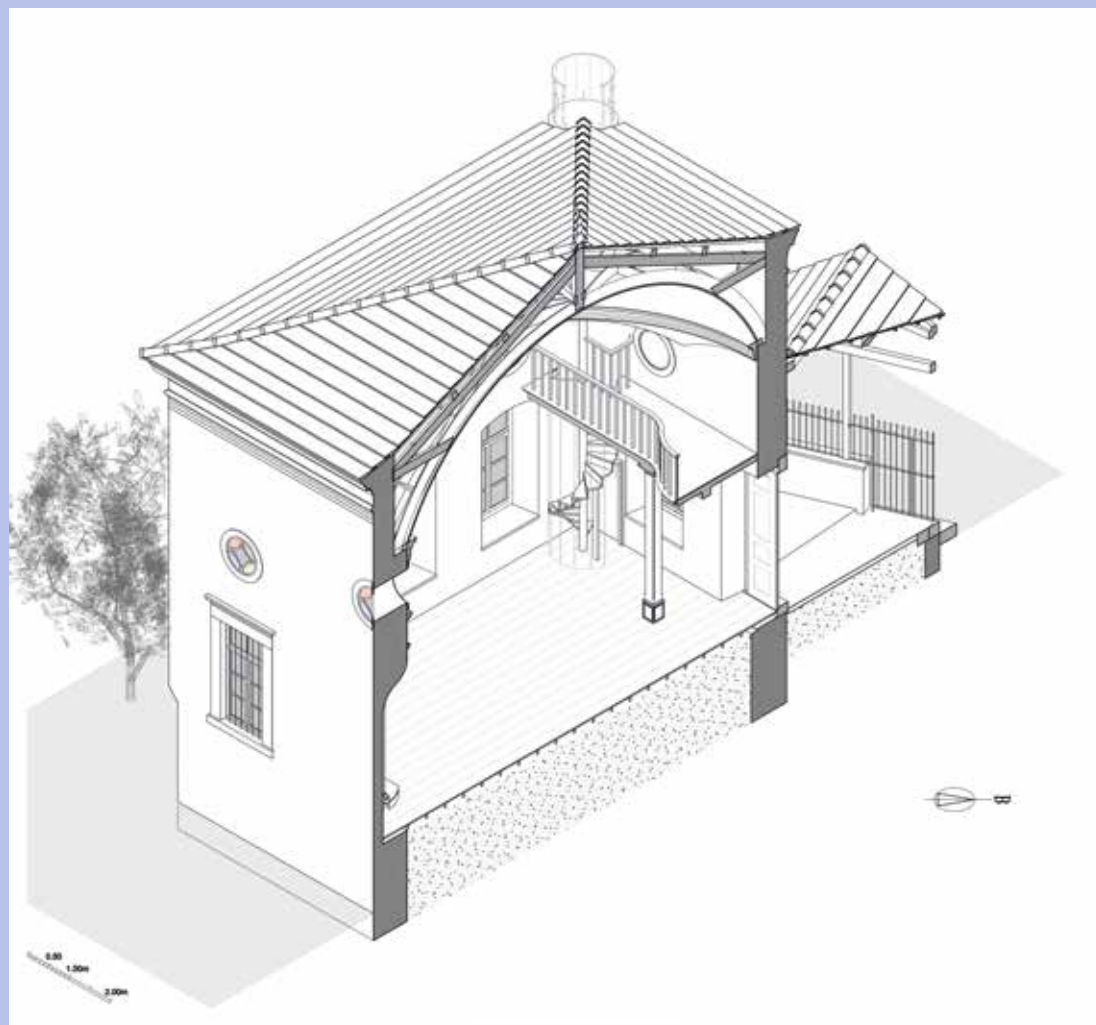
Restoration proposal plans (St. Vasilakis proposal)

Εικ. 35 α-δ / Fig. 35 a-d

Σχέδια όψεων πρότασης (Μελέτη Στ. Βασιλάκη)

Restoration proposal elevations (St. Vasilakis proposal)

Εικ. 36 α-β / Fig. 36 a-b

Σχέδια αξονομετρικής τομής πρότασης
(Μελέτη Στ. Βασιλάκη)

Restoration proposal axonometric section
(St. Vasilakis proposal)

Με βάση τα συμπεράσματα της μελέτης με τίτλο «Ορυκτολογική και φυσική ανάλυση κονιαμάτων και επιχρισμάτων από το Τέμενος Χαμηδιέ στο Κάστρο Χίου», η οποία εκπονήθηκε από την κ. Ουρανία Τσερπέλη, χημικό-μηχανικό, και την κ. Σταυρούλα Ψυχογιπούλου, γεωλόγο, τα κονιάματα δομής των τοιχοποιιών του κτηρίου αποτελούνται από υδραυλικά κονιάματα με κεραμικά, ενώ τόσο τα κονιάματα αρμολόγησης όσο και αυτά των επιχρισμάτων αποτελούνται από ασβεστίτικα κονιάματα. Η ίδια μελέτη πρότεινε και τη σύσταση των νέων κονιαμάτων, προκειμένου αυτά να είναι συμβατά ως προς τα μηχανικά και φυσικοχημικά χαρακτηριστικά των υπάρχοντων κονιαμάτων.

Στο έργο εκτός από το προσωπικό Ιδιωτικού Δικαίου Ορισμένου Χρόνου (ένας πολιτικός μηχανικός και έξι εργατοτεχνίτες), το οποίο προσελήφθη με σύμβαση οκτώ μηνών (από 7-5-2021 έως 6-1-2022), απασχολήθηκε και μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, αποτελούμενο από εργατοτεχνίτες και συντηρητές αρχαιοτήτων.

Το κτήριο, πριν τις επεμβάσεις, βρισκόταν σε ικανοποιητική κατάσταση διατήρησης, και τα οποιαδήποτε προβλήματα δεν επηρέασαν τη δομική ευστάθειά του. Με βάση τα όσα αναφέρονται στο κεφάλαιο της Παθολογίας της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου, η κυριότερη βλάβη είχε εντοπιστεί στην καταστροφή του δυτικού τμήματος της στέγης, η οποία συμπαρέσυρε το υποκείμενο τμήμα του θόλου (εικ. 38), καθώς και την ξύλινη εσωτερική κλίμακα προς το υπερώο, ενώ αρκετά εκτεταμένη ήταν και η απώλεια τμημάτων του ανάγλυφου διακόσμου τόσο στις εσωτερικές όσο

Εικ. 37 / Fig. 37

Επανατοποθέτηση της μαρμαρινής πλάκας με τον τουγρά του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμήτ Β', μετά τη συντήρησή της

Replacing the marble slab with the tughra of Sultan Abdul Hamid II, after conservation

the building were composed of hydraulic lime with ceramic particles, while the pointing and rendering mortars were pure lime mortars. The same report outlined the proposed composition of new mortars, so that they would have compatible physio-chemical and mechanical characteristics as the original mortars.

The staff employed in the restoration project included, apart from fixed-term contract staff (one civil engineer and six workmen) hired for eight months (7-5-2021 to 6-1-2022), also the permanent staff of workmen and conservators of the Ephorate.

Before the interventions the building was already in a satisfactory state of preservation and lacked any issues that could jeopardize its structural integrity.

Εικ. 38 / Fig. 38

Δυτική γωνία της στέγης, πριν τις εργασίες αποκατάστασης

Western corner of the roof, before restoration

και στις εξωτερικές όψεις του κτηρίου. Ήσσονος σημασίας κρίθηκαν οι τοπικές φθορές της λιθοδομής στο κατώτερο τμήμα της νοτιοδυτικής κυρίως πλευράς, όπως και η μη αναστρέψιμη φθορά των λίθινων περιθωρωμάτων στα ανοίγματα των παραθύρων.

Μετά την απομάκρυνση των κεραμιδιών και των φθαρμένων σκουρέτων (πέτσωμα) και τεγίδων από τη στέγη του κτηρίου, έγινε καθαρισμός του εσωτερικού της στέγης, απομακρύνθηκαν όλα τα φερτά υλικά και στερεώθηκε η απόληξη των περιμετρικών τοιχοποιιών του κτηρίου. Αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα τμήματα του ξύλινου φέροντος σκελετού της στέγης με νέα από ξύλο καστανιάς, ανακατασκευάστηκε το δυτικό γωνιακό τμήμα της στέγης (εικ. 39), του οποίου

Εικ. 39 / Fig. 39

Δυτική γωνία της στέγης, κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης

Western corner of the roof, during restoration

ty. According to the Pathology chapter in the restoration proposal, the primary damage was the destruction of the western part of the roof, which also caused the collapse of the part of the dome that lay beneath it (fig. 38), and of the interior wooden staircase that led up to the gallery; there was also extensive damage to the relief sculpture decoration both in the interior of the building, and on its façades. Both the localized decay of the lower part of the stone masonry wall on the southwestern, main façade, and the wear on the stone window frames, were deemed to be of minor importance.

After the ceramic tiles and wooden sheeting underneath them were removed from the roof, the interior of the roof was cleaned, all foreign material was cleared

ο νέος ξύλινος ελκυστήρας συνδέθηκε με τους σιδερένιους ελκυστήρες της βορειοδυτικής και νοτιοδυτικής όψης αντίστοιχα, τοποθετήθηκαν νέες τεγίδες από ξύλο επίσης καστανιάς, καθώς και νέα σκουρέτα από σουηδικό ξύλο, στα οποία στερεώθηκε ασφαλική στεγανωτική μεμβράνη (εικ. 40 α-γ) και ακολούθησε η κάλυψη της στέγης με νέα κεραμίδια γαλλικού τύπου. Των εργασιών της ανακεράμωσης προηγήθηκε η επανατοποθέτηση του σιδερένιου συμβόλου (*alem*) στην κορυφή της στέγης, αφού πρώτα συντηρήθηκε. Ανακατασκευάστηκαν από ξυλεία ελάτης, τα κατεστραμμένα τμήματα του σκελετού του τρούλου στη νοτιοανατολική και στη δυτική πλευρά του (εικ. 41) αντίστοιχα, καθώς και ο σκελετός των κατεστραμμένων σφαιρικών τριγώνων και της κορνίζας στη βάση του τρούλου, στη δυτική γωνία του κτηρίου. Με λεπτούς πήχεις από σουηδικό ξύλο, τοποθετημένους οριζόντια, συμπληρώθηκαν τα κενά στα ανακατασκευασμένα τμήματα του τρούλου και των σφαιρικών τριγώνων (εικ. 42). Όλα τα ξύλινα στοιχεία της στέγης και του τρούλου, υπάρχοντα και νέα, επαλείφθηκαν με άχρωμο συντηρητικό ξύλου, καθώς και με μυκητοκτόνο.

Η καθαίρεση των εξωτερικών και εσωτερικών επιχρισμάτων, απεκάλυψε την καλή κατάσταση διατήρησης της λιθοδομής και των αρμολογημάτων των τοίχων του κτηρίου, όπως και τις τετράγωνες οπές των σταδίων εργασίας (δοκοθήκες). Μέσα στο κονίαμα του επιχρίσματος στην άνω στάθμη της εξωτερικής νοτιοδυτικής πλευράς του κτηρίου, βρέθηκε διάτρητο, χάλκινο οθωμανικό νόμισμα των πέντε παράδων, του έτους 1876. Οι δομικές επεμβάσεις περιορίστηκαν σε

Εικ. 40 α-γ / Fig. 40 a-c

Στέγη κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης

Roof, during restoration

Εικ. 41 / Fig. 41

Εργασίες ανακατασκευής του ξύλινου σκελετού, στο δυτικό τμήμα του τρούλου

Reconstruction of wooden structural skeleton of the dome, western part of dome

μικρής έκτασης ανακτίσεις στα κατώτερα τμήματα των τοιχοποιιών, κυρίως σε αυτά της νοτιοδυτικής όψης που παρουσίαζαν περισσότερες απώλειες. Ανακτίσεις πραγματοποιήθηκαν ακόμη στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική πλευρά του λιθόδητου περιβόλου του προστώου. Στην απόληξη της δυτικής εξωτερικής γωνίας του κτηρίου συμπληρώθηκε με πλίνθινες πλάκες το γείσο που είχε καταρρεύσει. Περιορισμένης έκτασης ήταν και τα νέα αρμολογήματα που ακολούθησαν τις εργασίες καθαρισμού των τοιχοποιιών. Κατά την κατασκευή των νέων επιχρισμάτων στο σύνολο των επιφανειών του μνημείου, διατηρήθηκαν μάρτυρες από τα παλαιά επιχρίσματα των εξωτερικών όψεων. Στη βορειοδυτική όψη του κτηρίου, διατηρήθηκε ως μάρτυρας τμήμα επιχρίσματος που φέρει ένα εγ-

away, and the crown of the perimeter walls of the building was consolidated. The decayed portions of the timber skeleton of the roof were replaced with new ones from chestnut timber, the western part of the roof was reconstructed (fig. 39) and the new timber tie of the latter was connected to the iron ties of the northwestern and southwestern parts respectively. New chestnut timber purlins and new conifer timber sheeting were installed, then a layer of waterproof asphalt membrane was laid over it (fig. 40 a-c), and the roof was covered with new French-style ceramic tiles. Before all new ceramic tiles were installed, the conserved, iron decorative symbol was replaced on the roof top. Fir timber was used to replace the damaged elements of the dome skeleton on the southeastern and western part of the building (fig. 41), as well as the skeleton of the destroyed pendentives and the cornice at the base of the dome on the western corner of the building. The voids between the reconstructed parts of the dome and the pendentives were filled in with horizontally arranged, thin strips of conifer (fig. 42). All timber elements of the roof and dome, both preexisting and replaced, received a layer of clear wood preservative, and fungicide treatment.

The removal of both exterior render and interior plaster revealed the rather good state of preservation of the stone masonry and the mortar pointing of the building walls, as well as the rectangular putlog holes that were used to support the original construction scaffolding. An 1876, perforated, copper, Ottoman, 5 Para coin was found embedded in the render mortar of the upper part of the southwestern façade. Structural inter-

Εικ. 42 / Fig. 42

Εργασίες ανακατασκευής των σφαιρικών τριγώνων, στη δυτική γωνία

Reconstruction of pendentives, western corner

χάρακτο, σχετικά άτεχνο στη σχεδίαση, αστέρι (Εικ. 43).

Απομακρύνθηκε η πλήρωση από το μεσαίο παράθυρο της βορειοανατολικής όψης του κτηρίου και τοποθετήθηκαν νέα περιθωρώματα από σκουροκόκκινο λίθο Θυμιανών στα δέκα ανοίγματα των παραθύρων, όπως και ίδιας προέλευσης και απόχρωσης λίθινες πλάκες στις ποδιές τους. Μάλιστα, κατά την αφαίρεση της παλαιάς λίθινης ποδιάς από το ανατολικό παράθυρο της βορειοανατολικής πλευράς εντοπίστηκε διάτρητο, οθωμανικό νόμισμα των δέκα παράδων, του 1808. Τα νέα σιδερένια κιγκλιδώματα στα παράθυρα, κατασκευάστηκαν όμοια με τα προϋπάρχοντα, τα οποία δεν ήταν εφικτό να επανατοποθετηθούν, λόγω της προχωρημένης οξείδωσής τους, αλλά και των παραμορφώσεών τους. Τοποθετήθηκαν νέα απλής μορφής κουφώματα

ventions were limited to small-scale rebuilding in the lower part of the masonry walls, mostly of the southwestern façade which had suffered some more substantial damage. Parts of the northwestern and southwestern sides of the stone masonry parapet wall of the portico were also rebuilt. The cornice on the edge of the crown of the western exterior corner of the building that had collapsed was completed with new stone slabs. New re-pointing after the cleaning process of the masonry walls was minimal. Samples of the old mortar render of the façades were preserved in-situ during the construction of the new mortar renders. On the northwestern façade of the building in particular, a render specimen with an inscribed star (of mediocre artistic quality) was also preserved in-situ (fig. 43).

The in-fill material in the central window of the northeastern façade of the building was removed, and new window frames of dark red Thymiana stone were installed in the ten window openings; windowsills of the same type of stone were also installed in all windows. In fact, during the removal of the old stone sill of the eastern window of the northeastern façade, another 1808, perforated, 10 Para Ottoman coin was discovered. As the existing iron, window gratings could not be reused due to advanced corrosion damage and various deformations, new iron gratings were installed in the window openings. New iroko wood simple windows were installed; there composed of a lighting window on top, over two opening window sashes with glass panes and grills. The large (2.90 x 1.40), wooden, paneled door of the main entrance on the northwestern side of the building was

από ξυλεία *iroko* στα παράθυρα, αποτελούμενα από φεγγίτη στο άνω μέρος και ανοιγόμενα υαλοστάσια με καΐτια. Επανατοποθετήθηκε η μεγάλων διαστάσεων (2,90 x 1,40 μ.) ξύλινη, ταμπλαδωτή θύρα εισόδου στην βορειοδυτική πλευρά του κτηρίου, αφού συμπληρώθηκε το κάτω τμήμα της και συντηρήθηκε.

Το νέο δάπεδο από ξυλεία *iroko*, κατασκευάστηκε από τάβλες μέγιστου μήκους 4,00-4,40 μ., πλάτους 0,23 μ. και πάχους 0,025 μ., επί σκελετού από καδρόνια από ξύλο καρυδιάς. Για την αποφυγή στρέβλωσης του πατώματος, λόγω του μεγάλου μήκους και πλάτους των σανίδων, τοποθετήθηκαν μεταξύ του σκελετού και του δαπέδου, φύλλα από τεχνητή ξυλεία (κόντρα πλακέ).

Για τον ξύλινο εσωτερικό εξώστη/υπερώο του τεμένους, εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου η «Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης ξυλόγλυπτου εξώστη στο τέμενος Χαμηδιέ στο Κάστρο της Χίου», από τον ιδιώτη συντηρητή Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης κ. Ιωάννη Σπανό, η οποία και εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων & Νεώτερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. τον Σεπτέμβριο του 2022. Η κατάσταση διατήρησης του εξώστη στο κεφάλαιο παθολογίας της μελέτης, κρίθηκε από μέτρια έως κακή, λόγω κυρίως των απωλειών του, όπως του δυτικού τμήματός του, της κλίμακας ανόδου σε αυτό από το επίπεδο του ισογείου και του ξύλινου κιγκλιδώματός του, από το οποίο σώζονταν μόνο τα ίχνη εφαρμογής του στο δάπεδο του εξώστη. Εκτεταμένες εκδορές στην επιφάνεια των ξύλινων στοιχείων, ίχνη από λιπαρές ουσίες και επιχρίσματα, ίχνη καύσης, οξείδωση του βερνικιού κάλυψης, αποχρωματισμοί και

Εικ. 43 / Fig. 43

Εγχάρακτο αστέρι στη βορειοδυτική όψη

Inscribed star on the northwestern façade

installed back in its original position after its lower part was reconstructed and the entire door was conserved.

The new iroko wood floor was constructed of floorboards with a maximum length of 4.00-4.40 m., a width of 0.23 m. and a thickness of 0.025 m. on a lattice made of walnut rafters. A plywood substrate was installed between the lattice and the floor planks, to prevent any possible deformation of the floor, because of the large length and width of the floorboards.

As for the internal wooden gallery/balcony of the mosque, the restoration project included the preparation of a "Conservation and restoration proposal for the wood-carved balcony of Hamidiye Mosque in the Castle of Chios" by Ioannis Spanos, a freelance conservator of Antiquities and Works of Art; the proposal was approved by the relevant Directorate of Conservation of Antique and Modern

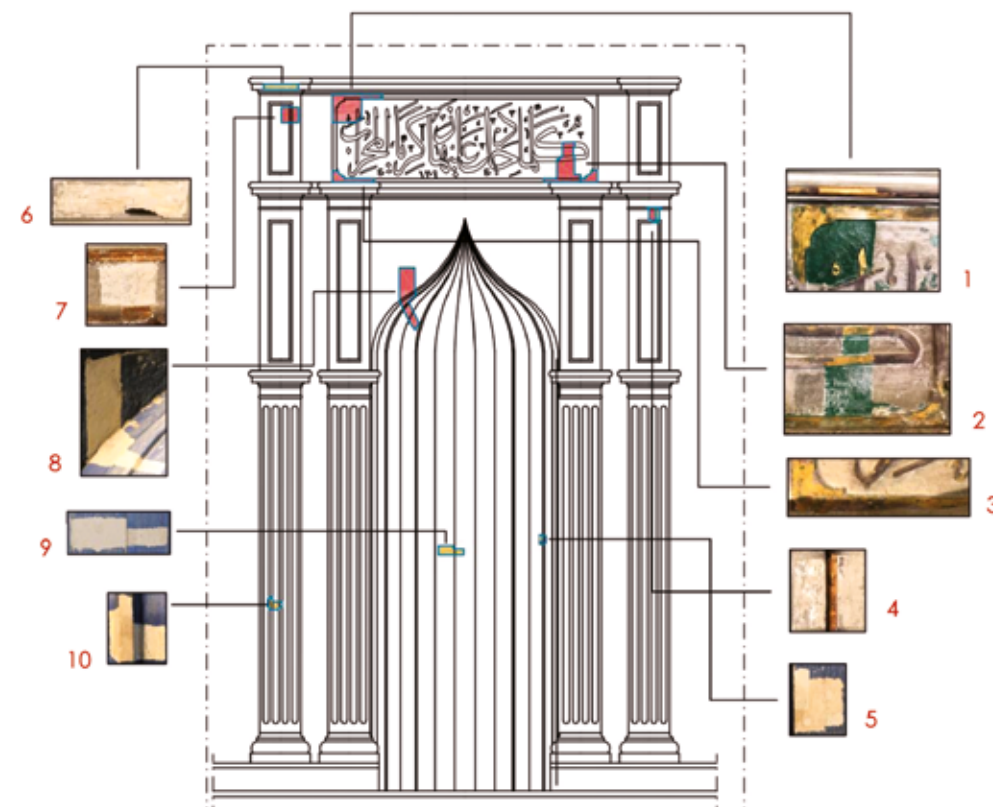
Εικ. 44 / Fig. 44

Εργασίες συντήρησης του ξύλινου εξώστη/υπερώου

Conservation of wooden gallery/balcony

τέλος βιολογική προσβολή του ξύλου, ήταν τα λοιπά προβλήματα που εντοπίστηκαν στον εξώστη από τη μελέτη. Ο εξώστης συντηρήθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας, οι οποίοι προχώρησαν σε εργασίες αφαίρεσης των επιφανειακών ρύπων σκόνης, των επικαθίσεων της αιθάλης και του οξειδωμένου βερνικιού που κάλυπτε τα στοιχεία που συνέθεταν τον εξώστη (εικ. 44), σε εργασίες απεντόμωσης του ξύλινου φορέα και στη συνέχεια στη στερέωσή του με εμποτισμούς συνθετικής ακρυλικής ρυτίνης. Παράλληλα με τις εργασίες συντήρησης του σωζόμενου τμήματος του εξώστη, συμπληρώθηκε από ξυλεία *iroko* σε έκταση μήκους 3,30 μ. το δυτικό τμήμα του που είχε καταπέσει, τοποθετήθηκε απλής μορφής ξύλινο κιγκλίδωμα, επίσης από ξυλεία *iroko* και κατασκευάστη-

Monuments of the Hellenic Ministry of Culture in September 2022. The state of preservation of the balcony was deemed to be mediocre to bad, primarily due to the loss of original material, such as the western part of the balcony, the wooden staircase and parapet; only traces of the layout of the latter survived on the balcony floor. Other issues addressed were extensive scraping on the wooden surfaces, oily residues, and render remnants, traces of fire, oxidation of the varnish coating, decolorization and lastly, wood-boring insect infestation. Ephorate conservators worked on the balcony, where they proceeded to clean off superficial dust, pollutants and soot deposits, strip off the layers of oxidized varnish that covered all wooden elements (fig. 44), disinfest the wooden structure, and lastly consol-

Εικ. 45 / Fig. 45

Σχέδιο όψης του μιχράμπ (Μελέτη Ιωάν. Σπανού)

Mihrab elevation drawing (I. Spanos proposal)

κε νέα κυκλική κλίμακα ανόδου σε αυτόν, η οποία στηρίχθηκε σε κατακόρυφη ράβδο διατομής 0,14 μ. και ύψους 4,95 μ. Τέλος, η κλίμακα σε όλο το ύψος της ενσωματώθηκε σε ημικυκλική, ξύλινη κατασκευή που επικοινωνεί μέσω θύρας με τον χώρο του ισογείου του τεμένους. Για την κατασκευή της κλίμακας και της ημικυκλικής κάλυψής της, χρησιμοποιήθηκε ξυλεία καστανιάς.

Για την αποκατάσταση των ανάγλυ-

idate the entire balcony with penetrating synthetic acrylic resin. At the same time, iroko wood was used to replace the missing, 3.30 m. long western part of the balcony that had collapsed, as well as the simple wooden railing; iroko wood was also used to reconstruct the missing wooden staircase that led up to the balcony, which was supported on a 4.95 m. tall, vertical post 0.14 m. in diameter. Lastly, the entire staircase was encased in a sem-

φων στοιχείων που κοσμούν τις εσωτερικές, αλλά και τις εξωτερικές επιφάνειες του κτηρίου και φαιδρύνουν την αρχιτεκτονική αυστηρότητά του, εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου η «Μελέτη κατάστασης διατήρησης & προτάσεις συντήρησης μορφολογικού διακόσμου & διερεύνηση της κατάστασης διατήρησης των ξυλοδεσιών στο τέμενος Χαμηδιέ στο Κάστρο της Χίου», από τον ιδιώτη συντηρητή Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης κ. Ιωάννη Σπανό (εικ. 45). Η μελέτη εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων & Νεώτερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. τον Ιανουάριο του 2022. Οι εργασίες συντήρησης, οι οποίες ανατέθηκαν σε ιδιωτικό συνεργείο συντηρητών, ξεκίνησαν στις 28 Μαρτίου του 2022 και ολοκληρώθηκαν στις 10 Ιουνίου του ίδιου έτους. Με την τεχνική του «τραβηχτού» κονιάματος, ανακατασκευάστηκαν τμήματα του διακόσμου που είχαν καταπέσει στο δυτικό γωνιακό τμήμα στο εσωτερικό του κτηρίου, όπως η κορνίζα της βάσης του τρούλου και οι λεπτές ταινίες που περιγράφουν τα ανακατασκευασμένα σφαιρικά τρίγωνα. Κατασκευάστηκαν εκ νέου τα πλαίσια των φεγγιτών στην άνω στάθμη των τοίχων, όπου αυτά είχαν εκπέσει, ενώ έγιναν τμηματικές συμπληρώσεις σε αυτά που σώζονταν. Για την ολοκληρωμένη αποκατάσταση των έντεκα φεγγιτών, κατασκευάστηκαν ισάριθμοι σκελετοί που στήριζαν τους έγχρωμους υαλοπίνακες που τοποθετήθηκαν στην εξωτερική πλευρά τους (εικ. 46 α-β). Επίσης, ανακατασκευάστηκαν τα γείσα επίστεψης των δέκα παραθύρων, καθώς και το δυτικό γωνιακό τμήμα της εξωτερικής διακοσμητικής ζώνης κάτω από τη στέγη (εικ. 47). Το

icircular wooden structure which was accessed through a doorway on the ground floor of the mosque. Chestnut wood was used for the construction of the staircase and the semicircular structure.

The proposal under the title “State of preservation report and conservation proposal for the relief sculpture decoration and the wooden reinforcements of Hamidiye Mosque in the Castle of Chios” (fig. 45) prepared by freelance conservator of Antiquities and Works of Art Ioannis Spanos addressed the restoration of the relief sculpture elements that adorn both the interior and exterior surfaces of the building and lighten its otherwise austere architectural style. The proposal was approved by the relevant Directorate of Conservation of Antique and Modern Monuments of the Hellenic Ministry of Culture in January 2022. Conservation work commenced on March 28th, 2022, and was completed on June 10th of the same year. Parts of the decoration on the western corner of the interior, such as the cornice at the base of the dome, and the thin bands that frame the pendentives, that had collapsed were reconstructed using the pulled plaster technique. The missing lighting holes frames in the upper part of the walls were reconstructed, while the damaged parts of the surviving ones were replaced. The comprehensive restoration of the eleven lighting holes dictated the construction of eleven skeletons that supported colored windowpanes on the exterior side (fig. 46 a-b). The window crowns of the ten windows were also reconstructed, as well the western corner of the decorative band under the roof (fig. 47). The decorative element that covered the iron tie-rod anchor key on the northeastern façade was

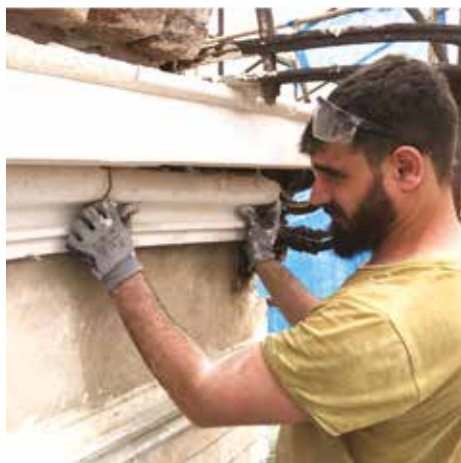
Εικ. 46 α-β / Fig. 46 a-b

Εργασίες κατασκευής και τοποθέτησης σκελετών στους φεγγίτες

Construction and installation of lighting holes frames

διακοσμητικό που κάλυπτε το σιδερένιο κλειδί αγκύρωσης στη βορειοανατολική όψη, αφού αφαιρέθηκε, στερεώθηκε και συμπληρώθηκε και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως οδηγός για την κατασκευή είκοσι τεσσάρων όμοιων στοιχείων, τα οποία κάλυψαν τις δύο άνω σειρές των κλειδιών αγκύρωσης και στις τέσσερις όψεις του κτηρίου. Εργασίες στερέωσης υποστρώματος με εφαρμογή ρευστού κονιάματος μέσω ρωγμών και απωλειών, έγιναν στη ζώνη που περιβάλλει την άνω εξωτερική στάθμη του κτηρίου κάτω από την στέγη, καθώς και στη διακοσμητική κορνίζα της βάσης του τρούλου, ενώ επιφανειακή στερέωση πραγματοποιήθηκε στα τμήματα του διακόσμου που παρουσίαζαν φθορά και αποδυνάμωση. Κατά τον μηχανικό καθαρισμό των αυθεντικών τμημάτων

removed, consolidated, completed and then used as a prototype to reconstruct twenty-four identical elements, that cover the two upper rows of tie-rod anchor keys on all four façades of the building. The band that runs along the perimeter of the walls below the roof, and the decorative cornice at the base of the dome were consolidated with grouting through cracks and other openings, and the other parts of the decoration that were damaged or decayed were superficially consolidated as well. The cleaning of the original remnants of the decoration from soot deposits and pollutants revealed that parts of the interior lighting holes frames, the decorative cornice at the base of the dome, the pilasters of the *mihrab*, and the rosette in the center of the dome, were originally painted gold (fig. 48). Furthermore, the removal of

Εικ. 47 / Fig. 47

Ανακατασκευή της δυτικής διακοσμητικής ταινίας, κάτω από τη στέγη

Reconstruction of western decorative band below the roof

του διακόσμου από αιθάλη και ρύπους, αποκαλύφθηκε ότι τμήματα των εσωτερικών πλαισίων των φεγγιτών, της διακοσμητικής κορνίζας στη βάση του τρούλου, των παραστάδων του μιχράμπ και τέλος του ρόδακα στο κέντρο του τρούλου, έφεραν χρυσή χρωστική (εικ. 48). Η αφαίρεση των μεταγενέστερων χρωστικών από το σώμα του μιχράμπ, έφερε στο φως τον αρχικό χρωματισμό του με υπόλευκη βαφή, όπως και τον σκούρο πράσινο κάμπο, στον οποίο αναπτύσσεται η επιγραφή από ανάγλυφους χρυσούς χαρακτήρες (εικ. 49). Οι εργασίες του ανάγλυφου διακόσμου του τεμένους Χαμηδιέ, ολοκληρώθηκαν με την αισθητική αποκατάσταση των αυθεντικών τμημάτων του, η οποία έγινε με ακρυλικά χρώματα αραιωμένα σε νερό.

Κατόπιν μελέτης με τίτλο «Μελέτη

Εικ. 48 / Fig. 48

Εργασίες καθαρισμού της κορνίζας στη βάση του τρούλου

Cleaning the cornice at the base of the dome

subsequent paint layers from the *mihrab* niche also revealed that it was originally painted in an off-white hue, with a dark green background, on which was written the *mihrab* inscription in relief gold lettering (fig. 49). The conservation of the decorative elements of Hamidiye Mosque was completed with the restoration of the original surviving parts with the use of water-soluble, acrylic paint.

The iron tie-rod anchor keys on four distinct levels on the exterior façades of the building, as well as the iron ring of the minaret balcony on the western, exterior corner of the mosque were conserved according to the “Restoration proposal for the metal decorative elements of Hamidiye Mosque of the Castle of Chios” which was prepared by Evangelia Kardara, freelance conservator of Antiquities and

Εικ. 49 / Fig. 49

Εργασίες καθαρισμού της επιγραφής, πάνω από το μιχράμπ

Cleaning the inscription over the mihrab

αποκατάστασης μεταλλικών στοιχείων διακόσμου στο τέμενος Χαμηδιέ στο Κάστρο της Χίου», που εκπονήθηκε από τη συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης κ. Ευαγγελία Καρδάρα και εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων & Νεώτερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. τον Σεπτέμβριο του 2022, συντηρήθηκαν τα σιδερένια κλειδιά αγκύρωσης των ελκυστήρων που αναπτύσσονται σε τέσσερις στάθμες στις εξωτερικές όψεις του κτηρίου, καθώς και ο σιδερένιος δακτύλιος του εξώστη του μιναρέ, στη δυτική εξωτερική γωνία του τεμένους. Οι εργασίες, οι οποίες υλοποιήθηκαν από συντηρητές της Εφορείας, περιελάμβαναν τον μηχανικό και χημικό καθαρισμό των μετάλλινων στοιχείων, με σκοπό την αφαίρεση των προϊόντων διάβρωσης, την απολίπανση της επιφάνειάς τους με χρήση ακετόνης, την προστασία της επιφάνειάς τους με εφαρμογή αντισκωριακού υποστρώματος και

Works of Art, and was approved by the Directorate of Conservation of Antique and Modern Monuments of the Hellenic Ministry of Culture in September 2022. Restoration work was carried out by Ephorate conservators, and included the mechanical and chemical cleaning of the metal elements, in order to remove corrosion, degreasing of their surfaces with the use of acetone, protection of their surfaces with corrosion-resistant undercoat, and a final coat of paint of a greyish hue.

A new metal railing and an iroko wooden floor, 1.10 m. in diameter were added to the circular, metal part of the minaret balcony on the western corner of the roof (fig. 50).

The portico, parts of which still survived until the 1970s, was reconstructed on the main façade of the building (fig. 51). The portico is made up of a wooden, hipped roof with French type ceramic tiles, supported on the same putlog holes

Εικ. 50 / Fig. 50

Σιδερένιος εξώστης στη δυτική εξωτερική γωνία, μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Iron balcony on western exterior corner, after restoration

τέλος την βαφή τους σε απόχρωση του γκριζου χρώματος.

Στο κυκλικό, μετάλλινο τμήμα του εξώστη/μινιάρε που διασώθηκε στη δυτική γωνία της στέγης, εκτός από τις εργασίες συντήρησης, προστέθηκε νέο κιγκλίδωμα, καθώς και ξύλινο δάπεδο διαμέτρου 1,10 μ., από ξυλεία *iroko* (Εικ. 50).

Σε επαφή με την πρόσοψη του κτηρίου, ανακατασκευάστηκε το προστώο (Εικ. 51), κατάλοιπα του οποίου σώζονταν μέχρι τη δεκαετία του 1970. Αποτελείται από ξύλινη, δίριχτη στέγη με κάλυψη κεραμιδιών γαλλικού τύπου, που στηρίζεται στις δοκοθήκες της βορειοδυτικής όψης που στήριζαν και το παλαιότερο προστώο και οι οποίες καθόρισαν το ύψος και τις κλίσεις της όλης κατασκευής. Οι τρεις πλευρές της στέγης φέρονται από πέντε ξύλινους στύλους, διαστάσεων 0,10 x 0,10 μ. και ύψους 2,23 μ. που εδράζονται στη στέψη από θυμιανούσικες πλάκες του λιθόδη-

Εικ. 51 / Fig. 51

Εργασίες ανακατασκευής ξύλινου προστώου

Reconstruction of wooden portico

used for the original portico, and whose location and dimensions dictated the height and inclination of the new structure. The other three sides of the roof rest on five 0.10x0.10 m. and 2.23 m. high, wooden columns, which stand on the Thymiana stone slab crown of the stone masonry parapet. Chestnut timber was used for the construction of the portico.

The heavily damaged rose-colored mortar ("astrakia") that covered the floor of the two lateral parts of the portico was reconstructed, and the Thymiana stone slabs of the corridor that led to the entrance of the mosque were cleaned and completed by Ephorate conservators

The interior walls and exterior façades of the building were painted in an off-white hue, while all wooden elements (windows, doors, gallery, portico) were painted red brown, based on the traces of color that were preserved on the mosque door and the wooden gallery.

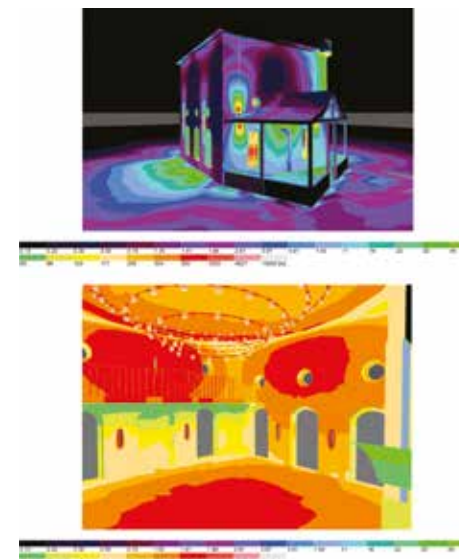
του περιβάλλοντος. Για την κατασκευή του προστώου χρησιμοποιήθηκε ξυλεία καστανιάς.

Η κατεστραμμένη σε πολλά σημεία ροδόχρωμη κονία («αστρακιά») που κάλυπτε το δάπεδο των δύο πλαϊνών τμημάτων του προστώου, ανακατασκευάστηκε, ενώ εργασίες συμπλήρωσης και καθαρισμών από τους συντηρητές της Εφορείας, έγιναν και στις λίθινες πλάκες Θυμιανών που διαμορφώνουν τον διάδρομο προς την είσοδο του τεμένους Χαμηδιέ.

Ο χρωματισμός των εσωτερικών και εξωτερικών όψεων του κτηρίου έγινε σε υπόλευκη απόχρωση, ενώ όλων των ξύλινων στοιχείων (κουφώματα, υπερώο, προστώο) σε απόχρωση του καφέ-κόκκινου, με βάση τα ίχνη χρώματος που έσωζε η πόρτα του τεμένους και το ξύλινο εσωτερικό υπερώο.

Για την ανάδειξη του μνημείου που βρίσκεται στην κύρια, αλλά ιδιαίτερα υποφωτισμένη τις βραδινές ώρες, οδό του Κάστρου της Χίου, κρίθηκε απαραίτητο πλην του φωτισμού του εσωτερικού του, να τοποθετηθούν φωτιστικά σώματα και στις εξωτερικές όψεις του, βάσει σχετικής μελέτης για τον εσωτερικό και εξωτερικό φωτισμό του τεμένους, που εκπονήθηκε από την εταιρεία Petridis S.A. Lighting (Εικ. 52 α-β & Εικ. 53 α-γ). Τέλος, η επανάχρησή του ως πολυχώρου πολιτισμού, υπαγόρευσε την εγκατάσταση συστήματος ψύξης – θέρμανσης, σε εφαρμογή σχετικής μελέτης που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου.

Καθ' όλη τη διάρκεια του έργου υπήρξε συνεχής φωτογραφική τεκμηρίωση, καθώς και βιντεοσκόπηση των διαφόρων σταδίων των εργασιών.

Εικ. 52 α-β / Fig. 52 a-b

Σχέδια μελέτης φωτισμού του τεμένους Χαμηδιέ (Μελέτη Petridis S.A. Lighting)

Hamidiye Mosque lighting proposal plans (Petridis S.A. Lighting proposal)

Since the monument is located on a main, though particularly underlit street of the Castle of Chios, its promotion required, apart from the interior lighting, the installation of lights on the exterior façades, according to a lighting design proposal that was prepared by the firm Petridis S.A. Lighting (fig. 52 a-b & fig. 53 a-c). Finally, the programmed reuse of the mosque as a multi-function cultural space, prescribed the installation of an HVAC system, according to a relevant proposal prepared within the framework of the restoration project.

All phases of the restoration project were continuously documented in photographs and video.

Εικ. 53 α-γ / Fig. 53 a-c

Τοποθέτηση φωτιστικών στο εσωτερικό και στις εξωτερικές όψεις του τεμένους Χαμηδιέ

Installation of artificial lighting in the interior and on the façades of Hamidiye Mosque

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βογιατζής Σ.**, «Το τέμενος του Σουλεϊμάν στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου», Ρόδος 14-18 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα 2007, 396-406.
- Ζολώτας Γ.**, *Ιστορία της Χίου*, τόμ. Α1, Αθήνα, 1921.
- Εβλιά Τσελεμπί**, *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος-Νησιά Ιονίου-Κρήτη-Νησιά Αιγαίου (εισαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Δημ. Λούπης)*, Αθήνα 2005.
- Κουτρούλας Δ. Ε.**, *Μουσουλμανικά τεμένη και τεκκέδες στη Θράκη. Ιστορική και βιβλιογραφική προσέγγιση*, (Μεταπτυχιακή Εργασία) Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Λουκμά Μ.**, *Τεχνολογία, υλικά δόμησης και παθολογία σε θρησκευτικά κτήρια της Οθωμανικής περιόδου*, (Αδμοσίευτη Διδακτορική Διατριβή) Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Θεσσαλονίκη 2019.
- Μαλούχου Ε.Γ., Ματθαίου Π.Α.**, «Συνοπτικός κατάλογος των επιγραφών του Μουσείου της Χίου», *Χιακόν Συμπόσιον εις μνήμην W.G.Forrest*, Αθήνα 2006, 186-252.
- Μαυρόπουλος Χ.**, «Επιγραφαί», *Περιοδικόν τοῦ ἐν Χίῳ Συλλόγου Ἀργέντη*, τόμ. 5ος, τεύχη 1-2, 1956, Χίος, 128-131.
- Μενδώνη Λ.**, «Τρεις επιγραφές από τη Χίο», *ΗΟΡΟΣ* 3, 1985, 113-116, αρ. 2.
- Μονιούδη –Γαβαλά Δ.**, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα 2004.
- Μονιούδη –Γαβαλά Δ.**, «Το Φρούριο της Χίου: Η διαχείριση των οχυρώσεων και της περιτειχισμένης πόλης στα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης (1914-1939)», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονι-*

κού Συνεδρίου «Οχυρώσεις της Οθωμανικής Περιόδου στο Αιγαίο», Μυτιλήνη 30-31 Οκτωβρίου 2018, Μυτιλήνη 2021, 167-174.

Μπούρας Χ., *Όδηγοί της Ελλάδος, Χίος*, Αθήνα 1974.

Μπούρας Χ., «Η αρχιτεκτονική των γενουατικών εκκλησιών της πόλεως Χίου», *Χιακά Χρονικά* 17, 1987, 3-16.

Μπούρας Χ., *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*. Τόμ. Β, Αθήνα 1999, 442-461.

Μπρούσκαρη Ε., (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008.

Σαμαράς Π.Ι., «Μουσουλμανικά Τεμένη και εὐκτήρια της Μυτιλήνης», *Λεσβιακά ΣΤ'*, Εταιρεία Λεσβιακών Μελετών, Μυτιλήνη 1973, 139-170.

Σάρου Α., *Τό Κάστρον της Χίου*, Αθήνα, 1916.

Στεφανίδου Αιμ. (επιμ.), «Τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας: η προστασία, η συντήρηση και η αποκατάστασή τους», *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 2009.

Στεφανίδου Αιμ., «Αποκατάσταση και Επανάχρηση Οθωμανικών Μνημείων, Δι-αχρονική επισκόπηση», *ΤΕΕ*, τ.402, 12-13, Αύγουστος 2010.

Στεφάνου Α., *Χιακός Λαός*, φ. 4/30-9-1953.

Χατζητρύφων Ν., Χατζηγιαννάκη Μ., Μαδεμλή Μ. (επιμ.), *Ιστορικά Ισλαμικά Τεμένη, Τεκμηρίωση – Προστασία – Ανάδειξη - Καινοτόμες Προσεγγίσεις, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Μονή Λαζαριστών, 19 Οκτωβρίου 2013*, Θεσσαλονίκη 2014.

Abd el-wadood Abd el-azim Abd el-wahab M., *The Ottoman Mosques in the Old Town of Rhodes Island (Sultan Suleiman Mosque, Murad Reis Mosque, Sultan Mustafa Mosque, Mehmet Aga mosque)*, (Αδμοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα

- Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα 2010.
- Ameen M.A.** *Islamic architecture in Greece: Mosques*, Αλεξάνδρεια 2017.
- Ameen M.A.**, «The Ottoman Architecture in Greece then and now: Quantitative approach», *SHEDET* 6, 2019, 93-115.
- Ameen M.A.**, «Patrons of Ottoman mosques in Greece reconsidered in light of the Ierapetra mosque of Crete», *Journal of Islamic Architecture*, Vol. 5 (3), 2019, 137-144.
- Goodwin G.** *A History of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971.
- Hasluck F. W.**, «The latin monuments of Chios», *ABSA* 16, 1909-1910, 137-184.
- Ibrahimgil M.**, «Klakandelen (Tetovo) Alaca-Camii, *Vakıflar Dergisi*, XXVI (1997), 249-66.
- Katipoğlu Özmen C.**, «Challenging the Canon: Reading the 19th Century Ottoman Architecture through Provincial Mosques», *Prostor* 26, 2018, 116-131.
- Konuk N.**, *Middili, Rodos, Sakız ve İstankoy'de Osmanlı Mimarisi/ Ottoman Architecture in Lesvos, Rhodes, Chios and Kos Islands*, Istanbul 2008.
- Konuk N.**, *Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi/ Ottoman Architecture in Greece/ Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* 1, Άγκυρα 2010.
- Koumariou M.**, «Mosques with in a Process of Ottomanization in the city of Mytilene- Greece», *Proceedings of the Symposium on Mosque Architecture*, vol. 2. Riyadh: College of Architecture and Planning, 1999, 113-127.
- Pantazis G. – Lambrou E.**, «Investigating the orientation of eleven mosques in Greece», *Journal of Astronomical History and Heritage* 12 (2), 2009, 159-166.
- Saglam H.S.**, «Mosques of the Gulf of Edremit», *International Journal of Heritage Architecture* Vol.1, no 3, 2017, 315-321.
- Smith A.**, *The Architecture of Chios*, Λονδίνο 1960.
- Pavlov Z.**, *Panted Mosque- Tetovo*, Σκόπια 2015.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ: «ΕΠΑΝΑΧΡΗΣΗ ΤΕΜΕΝΟΥΣ ΧΑΜΗΔΙΕ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΡΓΟΥ:

Όλγα Βάσση, Αρχαιολόγος Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Χίου

Παρισιάνθη Βαλάκου, Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων & Μουσείων

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΡΓΟΥ:

Παρισιάνθη Βαλάκου, Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων & Μουσείων

ΟΜΑΔΑ ΕΠΙΒΛΕΨΗΣ:

Παρισιάνθη Βαλάκου, Αρχαιολόγος, Τμηματάρχης Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων & Μουσείων

Ιωάννης Μπουλαζέρης, Πολιτικός Μηχανικός

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΕΦ.Α.ΧΙΟΥ:

Ιωάννης Γκαλιμανάς, Θεόδωρος Μαθιούδης, Κυριάκος Παΐδας, Ευάγγελος Παντελιδάκης, Ιωάννης Ψωμαδάκης/ Εργατοτεχνίτες

Ευστράτιος Γιάννακας, Ιάκωβος Διάκος, Ευγενία Ροζάκη, Αθανάσιος Χρύσης / Συντηρητές Αρχαιοτήτων & Έργων Τέχνης

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΙΔΟΧ:

Ιωάννης Μπουλαζέρης / Πολιτικός Μηχανικός

Σταύρος Βασιλικός, Κωνσταντίνος Γκιάλης, Κωνσταντίνος Ζεϊμπέκης, Μάρκελλος Λυγερός, Παντελής Νικολάρας – Τσιμπούκας, Κωνσταντίνος Σιδεράκης / Εργατοτεχνίτες

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ:

Καλλιόπη Πιππίδη / Λογίστρια Ι.Δ.Α.Χ. (2019), **Ειρήνη Καλογέρου** / Λογίστρια Ι.Δ.Ο.Χ. (2020-2023)

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ:

Δέσποινα Αρέντα, Ελένη Καλογρίδου, Μαρία Μιχελινάκη, Καλλιόπη Παντελάρα

ΣΧΕΔΙΑΣΗ:

Νεκταρία Σγουράκη, Μαρία Χριστέλη

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

Ελένη Τουτουντζή

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ:

Ιωάννης Οικονόμου

RESTORATION PROJECT CONTRIBUTORS "REUSE OF HAMIDIYE MOSQUE IN THE CASTLE OF CHIOS"

PROJECT COORDINATION:

Olga Vassi, Archaeologist, Head of Ephorate of Antiquities of Chios

Parisianthi Valakou, Archaeologist, Head of Byzantine and post-Byzantine Antiquities and Museums, Ephorate of Antiquities of Chios

PROJECT DIRECTION:

Parisianthi Valakou, Archaeologist, Head of Byzantine and post-Byzantine Antiquities and Museums, Ephorate of Antiquities of Chios

SUPERVISION:

Parisianthi Valakou, Archaeologist, Head of Byzantine and post-Byzantine Antiquities and Museums, Ephorate of Antiquities of Chios
Ioannis Mpoulazeris, Civil Engineer

PERMANENT EPHORATE STAFF:

Ioannis Gkalimanas, **Theodoros Mathioudis**, **Kyriakos Paidas**, **Evangelos Pantelidakis**, **Ioannis Psomadakis** / Workmen
Efstratios Giannakas, **Iakovos Diakos**, **Evgenia Rozaki**, **Athanasios Chrysis** / Conservators of Antiquities and Works of Art

CONTRACT STAFF:

Ioannis Mpoulazeris / Civil Engineer
Stavros Vasilikos, **Konstantinos Gkialis**, **Konstantinos Zeimbekis**, **Markellos Lygeros**, **Pantelis Nikolaras-Tsimpoukas**, **Kostantinos Siderakis** / Workmen

FINANACIAL MANAGEMENT:

Kalliopi Pippidi / Accountant (2019)
Eirini Kalogerou / Accountant (2020-2023)

ADMINISTRATIVE SUPPORT:

Despoina Amenta, **Eleni Kalogridou**, **Maria Michelinaki**, **Kalliopi Pantelara**

DRAFTING:

Nektaria Sgouraki, **Maria Christeli**

TRANSLATION:

Eleni Toutountzi

PHOTOGRAPHIC DOCUMENTATION:

Ioannis Oikonomou

Νοτιοανατολική και βορειοδυτική εσωτερική πλευρά, μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Southeastern and northwestern side of the interior, after restoration

Βορειοανατολική και νοτιοδυτική εσωτερική πλευρά, μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Northeastern and southwestern side of the interior, after restoration

Βορειοδυτική και νοτιοδυτική όψη, μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Northwestern and southwestern façade, after restoration

Νοτιοανατολική και βορειοανατολική όψη, μετά τις εργασίες αποκατάστασης

Southeastern and northeastern façade, after restoration

ΜΕΛΕΤΕΣ:

1. «Ορυκτολογική και φυσική ανάλυση κονι-
αμάτων και επιχρισμάτων από το Τέμενος
Χαμηδιέ στο Κάστρο Χίου»:
Ουρανία Τσερπέλη/ Χημικός μηχανικός
Σταυρούλα Ψυχογιπούλου/ Γεωλόγος
2. «Μελέτη κατάστασης διατήρησης & προ-
τάσεις συντήρησης μορφοπλαστικού δι-
ακόσμου & διερεύνηση της κατάστασης
διατήρησης των ξυλοδεσιών στο τέμενος
Χαμηδιέ στο Κάστρο της Χίου»:
Ιωάννης Σπανός, Συντηρητής Αρχαιοτήτων
και Έργων Τέχνης
3. «Μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης
ξυλόγλυπτου εξώστη στο τέμενος Χαμηδιέ
στο Κάστρο της Χίου»:
Ιωάννης Σπανός, Συντηρητής Αρχαιοτήτων
και Έργων Τέχνης
4. «Μελέτη αποκατάστασης μεταλλικών
στοιχείων διακόσμου στο τέμενος Χαμηδιέ
στο Κάστρο της Χίου»:
Ευαγγελία Καρδαρά, Συντηρήτρια Αρχαιο-
τήτων και Έργων Τέχνης
5. Μελέτη Η/Μ εγκαταστάσεων (Υδραυλική
Μελέτη, Ηλεκτρολογική Μελέτη, Μελέτη
Πυρασφάλειας):
Δημήτριος Κακούλας, Μηχανολόγος Μηχα-
νικός
6. Μελέτη Ψύξης Θέρμανσης:
Ιωάννης Γεωργαλάς, Ηλεκτρολόγος Μηχα-
νικός T.E.
7. Μελέτη Φωτισμού:
Petridis S.A. Lighting

PROPOSALS:

1. “Mineralogy and physical analysis of the
mortars and renders of Hamidiye Mosque
in the Castle of Chios”:
Ourania Tserpeli, Chemical Engineer
Stavroula Psychogiopoulou, Geologist
2. “State of preservation report and conser-
vation proposal for the relief sculpture dec-
oration and the wooden reinforcements of
Hamidiye Moque in the Castle of Chios”:
Ioannis Spanos, Conservator of Antiquities
and Works of Art
3. “Conservation and restoration proposal
for the wood-carved balcony of Hamidiye
Mosque in the Castle of Chios”:
Ioannis Spanos, Conservator of Antiquities
and Works of Art
4. “Restoration proposal for the metal deco-
rative elements of Hamidiye Mosque of the
Castle of Chios”:
Evangelia Kardara, Conservator of Antiqui-
ties and Works of Art,
5. Electrical, plumbing, fire safety plan pro-
posal:
Dimitrios Kakoulas, Mechanical Engineer
6. HVAC proposal:
Ioannis Georgalas, Electrical Engineer
7. Lighting proposal:
Petridis Lighting

